

HZ. MUHAMMED'LE İLGİLİ ARAŞTIRMALARIN BİLANÇOSU*

Maxime RODINSON¹ / Çev. Abdullah AYDINLI**

Şu veya bu konuda her şeyin söylenmiş olduğu kanaati, yabancıнын (ve hatta ötekinin bilgi dalları hakkında uzman olan yarı-yabancıнын) daimi yanıl-samasıdır. Hepimiz, yarının buluşları önünde acınacak şekilde imgeleme gücünden yoksun oluyoruz. Fakat tarihle ilgili düşüncelerin – hatta belgeler ancak mütevazı bir şekilde artsa bile- sürekli yenilenmesi, ruhumuzun bu yetersizliğine hep meydan okur.

Teano prensi Leone Caetani tarafından İslâm Peygamberi'nin hayatına (ve ayrıca müteakip döneme de) tahsis edilmiş olan büyük ebaddaki formalar Milan'da 1906'dan itibaren çıktığında², araştırmacı haklı olarak kendisini

* Bu makale "Bilan des études mohammediennes" başlığıyla *Revue Historique*'te (Paris-1963, Presses Universitaires de France, c.129, s. 169-220) yayımlanmış ve Prof. Dr. Abdullah AYDINLI tarafından dilimize çevrilmiştir. Çeviride, okuyucuların büyük oranda Müslüman olacağı düşünülerek, Hz. Peygamber'i gösteren "peygamber" kelimesi ile onun has isminin başına "Hz." kelimesi eklenmiş, hakaret içeren bazı kelimeler ise aynen bırakılmıştır. Mütercim, çeviriyi baştan sona dikkatle okuyup ciddi tashihler yapan Arş. Gör. İrfan İNCE'ye teşekkür eder.

¹ École pratique des Hautes-Études (4e section)/ Yüksek Araştırmalar Uygulamalı Okulu (4. Şube)'de Araştırmalar Müdürü. Dergileri göstermek için kısaltma kullanımı azaltılmaya çalışılmıştır. Kullanılanların anahtarı şöyledir: A.J.S.L. = *American Journal of Semitic Languages and Literatures*; B.A.S.O.R. = *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*; Bi. Or. = *Bibliotheca Orientalis*; B.S.O.A.S. = *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*; J.A.O.S. = *Journal of the American Oriental Society*; J.R.A.S. = *Journal of the Royal Asiatic Society*; M.I.D.E.O. = *Institut dominicain d'études orientales du Caire, Mélanges*; O.L.Z. = *Orientalistische Literaturzeitung*; R.H.R. = *Revue de l'histoire des religions*; W.Z.K.M. = *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*; Z.D.M.G. = *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*.

** Prof.Dr., Sakarya Ü. İlahiyat F. Hadis Anabilim Dalı.

² L.Caetani, *Annali dell'Islam*, Milano, U. Hoepli, 1905-1926, 10 c. Sadece ilk iki cilt (c.I, 1905; c.II, cüz I, 1907) Hz.Peygamber'in hayatını ele alır". Müellif hakkında krs. J. Fück,

cesareti kırılmış hissedebilirdi. Bununla beraber daha sonra, bazıları bakış açılarını derinden yenileyen başka eserler çıktı. Ve şu son yıllarda art arda birçok terceme-i hal/siyer kitabı yayımlandı. Bunların hiçbiri önemsiz olmayıp en azından bazıları da önceki düşüncelerimizi altüst edecek niteliktedir.

Günümüzde Hz.Peygamber'e karşı gösterilen bu aşırı ilginin, büyük oranda olağan olan sebepleri vardır. Son yılların siyasi durumu büyük halk kitlesinin dikkatini İslam halklarının, özellikle de, bu dini, tabir caizse, imal eden/yapan halkın, yani Arapların üzerine çekmiştir. Ünlülerin hayatlarına dair bir seri yayımlayan bir kitabevi klübü birkaç ay önce üyeleri arasında, hangi büyük adamların hayatının, ve tercihan hangi sırayla yayımlanmasını arzuladıklarını sormak üzere bir kamuoyu araştırması yapmıştı. Hz. Muhammed ilk sırada yer aldı, hem de büyük farkla. Şayet bu ilgi, /170/ bir çok iyi kitabın yayımlanmasını kolaylaştırılmışsa bundan mutlu olmak ve aralarına kötü eserler karışmışsa bunları bir yana bırakmak gerekir.

Caetani'nin, daha önce işaret edilen *Annali dell'Islam* ciltleri, bir araştırma döneminin aynı zamanda hem zirvesini hem sonunu gösterir. Archiimposteur'e yakışır kinle ve yığınların eğitimi için çalışma arzusuyla dolu, dolayısıyla din savunucusu iyi bir Hıristiyan ama aynı zamanda delillerini sağlam kaynaklara dayandırmaya arzulu bir Arapbilimci alim olan R.P. Ludovico Marracci'nin, Kur'ân çevirisinin başına Hz. Muhammed'in hayat hikayesini koyduğu uzak dönemden beri, derin araştırmaların yapıldığı iki asır geçmişti³. Avrupa ilim dünyası Arap el yazmalarını toplamış, onları neşretmeye, çevirmeye ve açıklamaya başlamıştı. Bazı çalışmalar yapılıyordu. 19. asrın, ilk denemelerinin Homer ve Kitab-ı Mukaddes üzerinde gerçekleştirildiği tenkit fikriyle destekli tarih anlayışı ilk yapıların, yorulma bilmez dil çalışmalarının hazırladığı malzemelerin temeli üzerinde oluşturulmasına imkan vermişti⁴.

Die Arabischen Studien in Europa. Leipzig, O. Harrasowitz, 1955, s. 297 vd., ayrıca krs. L.Bouvat, Le prince Caetani et son œuvre, *Revue du monde musulman*, 27, 1914, s.53-89.

³ Ludovico Marracci (1612-1700) ve eseri hakkında, son olarak G. LEVI DELLA VIDA'nın *Anedotti e Svaghi Arabi e non Arabi*'sinde (Milano, Napoli, R. Ricciardi, 1959, s. 193-210) yeniden basılan açıklamasına bkz. Hz. Muhammed'in ortaçağdaki tasavvuru hk. aşağıda 179. dipnotunun geçtiği sayfaya bkz.

⁴ Bu çalışmaların tarihi hakkında bilhassa, onları yine de özellikle dilbilimsel açıdan değerlendiren J. FÜCK'e (yukarıda zikredilen eser, n.2) bakınız. D. G. PFANMÜLLER, *Handbuch der Islam-Literatur* (Berlin ve Leipzig, W. de Gruyter, 1923) isimli eserinde s.115-206 arasında, batıda İslam Peygamberi hakkında geliştirilen telakkiler ile onun hakkında yapılan çalışmaların özlü bir tarihçesini verir. Daha fazla ayrıntı için V.

Çalışma arkadaşlarının yardımını alan Caetani (İslamöncesi Arabistan hakkında hacimli bir girişten sonra) bizim kaynaklarımız olan Arap tarihçilerinin sunduğu tüm malzemeyi, yıl yıl, olay olay bir araya getirmişti. Bu bilgileri değişik rivayetleriyle yeniden ele alan bu hülâsa eser, Langlois ile Seignobos'nun tarihçi için mutlaka gerekli olduğunu yakın bir geçmişte gösterdikleri, baştaki metodolojik şüphecilığe bağlı tenkitçi bir tahlille yazılıyordu. Pozitivist etkiden kurtulan sonraki nesiller bu tutumu, küçümseyici bir biçimde, aşırı tenkit olarak değerlendirdiler ve bu tutumun aşırı olduğunu muhtelif alanlarda gösterebildiler. Fakat burada bizi meşgul eden eserde, maalesef, bize onun faydalılığını hatırlatan bazı örnekler yok değildir. Her yıl yayımlanan o kadar Arapça eser, olaydan birçok asır sonrasına ait kaynaklara korkunç bir güveni sergilemektedir⁵. Gerçek şu ki, /171/ elimizdeki Müslüman kaynakların İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan olaylarla olan ilişkileri özel bir inceleme metodu gerektirir. Çünkü içerdiği anlamların tümü derinlemesine incelenmemiş olan sözlü rivayet kendine has bir özellik oluşturur.

Ne olursa olsun, Teano prensinin hemen hemen tam olan derlemesini aşmak zor görünebilirdi. Bununla beraber, bu cesaret kırıcı formaların yayımlandığı sırada, eserin çok önemli bir eksikliği, bizzat kaynakların derlenmesi konusunda ortaya çıkıyordu. Aynı zamanda, dönemin en nitelikli oryantalistlerinden oluşturulmuş başka bir ekip, Leiden'da, Caetani'nin ancak

CHAUVIN'in şu bibliyografik eserine bakılabilir: *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885*, Liège, 1892 vd. (c. X: Kur'an ve Hadis, 1907; c. XI: Hz. Muhammed, 1909). Önemli ve makbul eserleri zikreden kapsamlı bibliyografi olarak şu iki esere bkz. J. SAUVAGET, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, élément de bibliographie*, Paris, A. Maisonneuve, 1943 (= *Initiation à l'Islam*, 1) – Cl. Cahen bunun gözden geçirilmiş ve güncellenmiş bir neşrini yakınlarda yaptı (anılan yerde., 1961)-; B. SPULER ve L. FORER, *Der vordere Orient in islamischer Zeit*, Bern, A. Francke, 1954 (= *Orientalistik*, III, Teil).

- 5 Bugünkü şartlarda şunu hemen açıklamamın çok gerekli olduğuna inanıyorum: Burada "Arap aklı"nda doğuştan gelen bir yeteneksizlik asla söz konusu değildir. Çağdaş birçok Arap yazar halihazırda bize, bütün konularda tarihi veya felsefi metodun kesin kurallarına uygun iyi tarih araştırmaları, dikkat çekici tenkitli neşirler sunmaktadırlar. Fakat simdiki durumda ve açık sosyolojik sebeplerden dolayı Hz. Muhammed'in hayat hikayesi, sadece savunmacı ve övgücü edebiyatın kullanılabilirdiği bir tabu konusudur. Ayrıca aşağıdaki bazı açıklamalara bakınız.

kısmen yararlanabildiği önemli bir kaynağı, İbn Sa'd'ın Tabakat'ını⁶ on beş cilt halinde neşrediyordu. Bu eski derleme eser, bize naklettiği bol ve çok farklı kökenli belgeleri sebebiyle, en değerli eserlerden biridir⁷.

Fakat bu belgesel eksikliğin ötesinde bazı yazarlar, yeni belgeler kullanmaktan ziyade incelemenin bakış açısını değiştirerek ve elde mevcut olan metinleri bu yeni yönetime göre inceleyerek konuyu yenilemenin mümkün olduğunu göstereceklerdi. Böylece İsveç'li Tor Andrae, bu yüzyılın ilk üçte birinde din psikolojisi üzerine yapılan çalışmaların ışığında Hz. Peygamber'in kişiliğine, daha önce yapılanlardan çok daha derin bir şekilde nüfuz etmeye çalışacaktı⁸. Başka bir yönden, Süryani dilini kullanan Hıristiyan Kilisesi hakkındaki derin bilgileri, ona, İslam'ın içerisinde geliştiği Hıristiyan muhiti hakkında tamamen yeni açıklamalar getirme imkanı verecekti⁹. Bu araştırmalar, Hz. Muhammed'in Hıristiyanlığa karşı tavrının hıristiyanı olduğu şeklindeki, sadece bir dereceye kadar doğru olan vaka üzerinde ısrar eden K. Ahrens tarafından sürdürülüyordu/172/¹⁰. Bu dönem zaten etkileri araştırmakla

⁶ İbn Saad, *Biographien Muhammeds, seiner Gefährten und der späteren Träger des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht...*herausgegeben von Eduard SACHAU, Leiden, E.-J. Brill, 1905-1940, 9 cilt (bazıları bir çok cüz halinde). 1905-1917 arasında basılmış olan ilk iki cilt (dört cüz halinde) Hz.Peygamber'in hayatına dairdir.

⁷ R.Blachèr'in yetkin ve ölçülü kanaati için bkz. *Le Problème de Mahomet*, Paris, 1952 (daha aşağıya, 130. dipnotuna bkz.), s.8 ve devamı.

⁸ Tor Andrae, *Muhammed, hans liv och hans tro*, Stockholm, Natur och Kultur, 1930, 243 s.; Fransızca çevirisi: *Mahomet, sa vie et sa doctrine*, çev. J. Gaudefroy-Demombynes, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1945, 193 s. (= *Initiation à l'Islam*, 2). Ben, Geo Widengren tarafından gözden geçirilen ikinci neşri (Stockholm, Natur och Kultur, 1950, 269 s.) görmedim.

⁹ Tor Andrae, *Der Ursprung des Islams und das Christentum (Kyrkohistorik Arsskrift*, 1923, s. 149-206; 1924, s. 213-292; 1925, s. 45-112), sonra kitap şeklinde, Uppsala-Stockholm, Almqvist ve Wiksell, 1926; birinci metin üzerine (mükemmel) Fransızca çeviri: *Les origines de l'Islam et le christianisme*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1955, 215 s. (= *Initiation à l'Islam*, 8). Krş. Gaudefroy-Demombynes, *Les Origines de l'Islam, d'après M. Tor Andrae*, *Revue d'histoire des religions*, 96, 1927, s. 340-346.

¹⁰ K. Ahrens, *Christliches im Qoran*, *Z.D.M.G.*, 84, 1930, s.15-68, 148-190; *Muhammed als Religionsstifter*, Leipzig, Brockhaus, 1935 (= *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XIX, 4). Bu eserin en iyi değerlendirmelerinden biri (ölçülü tenkid), M. Guidi'ninkidir: *Rivista degli Studi orientali*, 17, 1938, s. 123-127. Wilhelm Rudolph'un ciddi tezi (Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum u. Christentum, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1922), bir taraftan Yahudi etkisinin büyüklüğünü kabul etmekle beraber, İslam'ın ortaya çıkmasına kesin atılımı verenin Hıristiyanlık olduğu sonucuna vardı.

uğraşıyordu. Hıristiyan etkisi üzerinde ısrar eden çalışmalar, Yahudi etkisini abartan çalışmalarla dengeleniyordu. Söz konusu Yahudi etkisi daha önce 1833'den beri haham Abraham Geiger tarafından çok itidalli bir araştırmayla incelenmiş bulunmaktadır¹¹. Aynı eğilim şu yakınlarda C. C. Torrey ve diğerleri tarafından gösterilmiştir¹². Daha geniş olarak bazı ciddi araştırmalar, Kur'ân kıssaları ve kavramlarının Yahudi-Hıristiyan kaynaklarına tahsis edilecekti¹³. Bu tür araştırmalar, şüphe yok ki, çok gereklidir. İslam, çoğu zaman çağdaş Müslüman yazarların ve diğer bazılarının düşündüğü gibi, diğer bütün ideolojilerin tohumlarından özenle arındırılmış bir yerde, kapalı bir vazo içinde doğmamıştır. Doğmakta olan İslam'ın gelişiminin, etkileri -ki, bu konuda gereğinden çok kanıtımız vardır- 7. asrın başındaki Arabistan'a her taraftan nüfuz eden büyük dünya dinleri kibirle göz ardı edilerek incelenebileceğine inanmak, az bulunur bir aşırı güvendir. Bununla beraber bu araştırmaların bazı aşırılıkları vardır. Zira bunlar İslam'ın kesin olan orijinallliğini¹⁴ ve aynı zamanda, bir etki incelemesinin, yeni bir ideolojik hadiseyi ve onun gerçek dinamizmini açıklamaya asla yetmeyeceği şeklindeki apaçık olguyu unutturma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. İnsan bütün zaman ve bütün alanlarda, yeni ideolojinin işlevsel gerekliliğini açıklayan yapısalcı bir tahlilden ustaca sıyrılamaz. Yine de, Hz. Muhammed /173/ ne Yahudi olmuştur, ne

- ¹¹ Abraham Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume auf genommen?* Bonn, F. Baden, 1833, VI-215 s. yeni neşri: Leipzig, 1902.
- ¹² C. C. Torrey, *The Jewish foundation of Islam*, New York, Jewish Inst. of Religion Pres, 1933. G. Vajda (Juifs et musulmans selon le hâit, *Journal asiatique*, 229, 1937, p.57-127), Peygamber döneminin Yahudileri hakkında Hadislerin verdiği bilgilerin ciddi bir tahlilini yaptı.
- ¹³ J. Horovitz'in, kısacığıyla beraber çok güzel olan eserinden (*Koranische Untersuchungen*, Berlin et Leipzig, W. de Gruyter, 1926) başka, D. Sidersky'nin *Les Origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des Prophètes* (Paris, Geuthner, 1933) isimli eserinde uzun metin iktibaslarıyla daha geliştirilmiş bir hülâsa bulunabilir. Fakat bu eserin ciddi yanlışları vardır ve şimdi bu konu hakkında temel eser, Horovitz'in bir öğrencisinin, H. Speyer'in dikkat çekici şu çalışmasıdır: *Die biblischen Erzählungen im Qoran*, Gräfenhainischen, 1931. Rudi Paret'nin belirttiği gibi, Almanya dışında çok az tanınan ve çok az kullanılan (ancak bu hata, dönemin Samilik-karşıtı "hareketler" sırasında nüshaların çoğunun yok edilmesine aittir) bu güzel eser geçenlerde ofset olarak yeniden yayımlanmıştır: Hildesheim, G. Olm, 1961.
- ¹⁴ Şu iki yazar, bilhassa da ikincisi, dikkate değer iki makalede bunun üzerinde durmuşlardır: J. Fück, *Die Originalität des arabischen Propheten*, *Z. D. M. G.*, 90, 1936, s. 509-525; G. von Grünebaum, *Von Muhammads Wirkung und Originalität*, *W. Z. K. M.*, 44, 1937, s. 29-50.

de Hıristiyan. Böyle olduğu için sadece muhtemelen onun din değiştirmesine yol açtığı düşünülen etkileri belirlemek değil, onun, kendisini etkilemeye için izin vermiş olabileceğini izah etmek uygun olacaktı.

Bir adam Hz. Peygamber'in hayatına, onu bütün yönleriyle ele alan tam bir eser tahsis etmediği halde, çağın ilk üçte birinde Avrupa'daki Muhammedî araştırmalara, hakim olmuştur. Bu zat, R. P. Henri Lammens, S. J.'dir. Kalben Fransız, eksiklikleri yok değilse de iyi bir Arap dili uzmanı olan bu Belçika'lı Cizvit papazı yorulma bilmez bir çalışma gücü, keşişlik görevinin derin bilgiye doğru sevkettiği mücadelecî bir mizaç, eski metinlerin taşıdığı canlı ve tutkulu öğeyi yakalamada dikkat çekici bir istidat, tutkusunu okuyucularına iletmeyi bilen edebî bir yetenekle donatılmıştı. Onun her zaman biraz lafçı olan derin bilgili ve tarihi açıklamaları, edebî etkileri küçümsemiyor ve ekseriya ateşli gelişimi içinde Arapça iktibaslar veya, Fransız şairleri arasından Victor Hugo ile Henri de Bornier'den alıntılar kullanıyordu. O ayrıca İslam'a, onun ihtişamına ve eserlerine, onun imposteur ve libidineux Peygamberine, çölün ödleğ, palavracı, soyguncu ve yıkıcı Araplarına karşı kutsal bir kine sahipti. Lammens Arap araştırmalarının hareketli merkezi olan Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi mensubu olarak aynı kalple, halihazırda, dindar general Gourand ile simgeleşen Fransız düzenine karşı Mekkelî Faysal tarafından yönetilen ve Protestan Lawrence tarafından desteklenen Şerif birliklerine; geçmişte, Faysal'ın uzak atası olan şişman, çirkin, korkak, ahlaksız ve karısına yani ağlayıp sızlayan ve az yetenekli Fatıma'ya zulmeden halife Ali'ye de şiddetle çatıyordu. İslam geleneğinin aksine bir tavırla İslam'a yönelik (çok nisbî) ilgisizliğinden hoşlandığı, Araplar tarafından fethedilen ekilî bölgeleri yönetmek için Suriye'li Hıristiyanlara çağrı yapma faziletine sahip ve bu ilkel Bedevilerin müzmin başıbozukluğunu bastırmaya çabalamış Emevî hanedanlığını yeniden eski saygınlığına kavuşturmaya çalışıyordu. Lammens, Ignaz Goldziher tarafından başlanılan çalışmaları ve onun dile getirmiş olduğu düşünceleri yeniden ele alarak İslam geleneğinin/hadisî tenkidi tahlilini, sonraki dönemlerin, Hz. Peygamber ve arkadaşlarının iş ve sözleri hakkında bize nakledilen rivayetlere nüfuz etmiş siyasi eğilimlerini acımasızca ortaya çıkarmak suretiyle en uç noktasına götürmüştür. Uydurmalara karşı girişilen bu çetin avda o, 19. yüzyılın bizzat kendi imanına karşı

çevirdiği tenkit silahını ölçsüzce kullanıyordu¹⁵. Birileri onun görüşleri sayesinde Hz. Muhammed ve ailesine karşı olumsuz anlatımlar buluyordu. Tarafgirliğinin aşırılığı, biraz çok sıkça ele aldığı konular, nihayet hataları haklı olarak sert yargılamalara yol açtı. Fakat onun dev yıkım girişiminin, hayırlı sonuçlarının olduğunu da kabul etmek gerekir. Bu girişim, sonunda bizi kaynaklarımıza karşı /174/ kolay tatmin olmaz bir hale getirdi. Kesin olarak yıkılan geleneksel yapı şimdi yeniden inşa edilmeye başlanabilirdi¹⁶.

Ciddi yeniden inşa denemeleri yine de nadir olmuştur. Burada ikinci dünya savaşı öncesi ilmi çabaların özeti mahiyetinde bir eser olarak Donais Frants Buhl'un daha önce 1903'de Danimarka dilinde basılan, 1930'da ise genişletilerek Almanca olarak yayımlanan ciddi eserine dikkat çekmek gerekir. Buhl'un bu eseri mevcut kaynakların tümünden elde edilmiş ve haklarında kendisinin hemen hemen şumüllü bir bilgiye sahip olduğu Avrupalı islamiyatçıların tartışmaları ışığında incelenip tahlil edilmiş bilgilerin önemli bir bölümünü içerir. Donais çalışkan bir araştırmacıya has güçlü bir sağduyuyla, bir taraftan birtakım Arap kültürü uzmanlarının aşırı tenkitçiliğini, diğer taraftan da Müslümanların kendi kaynaklarına yönelik gözü kapalı güvenlerini reddediyordu. Anılan eser kendi sahasında henüz aşılamamıştır ve hala vazgeçilemez bir başvuru kaynağı olarak durmaktadır¹⁷.

Bu dönemde, bu abidevi özet kitap ile Tor Andrea'nın yukarıda anılan çok zekice ve orijinal yaşamöyküsü/siyer kitabı ve yine bazı özel çalışmalar bir tarafa bırakılırsa, sadece yukarıda zikrettiğimiz büyük İslam uzmanlarının

¹⁵ Birçokları benim gibi, müteveffa L. Massignon'un bana, büyük I.Goldziher'in sahip olduğunu bildirdiği (7 Ağustos 1961 tarihli mektup) şu kanaati düşünmüştür: "O, Kur'an'a uyguladığı metodu İnciller'e uygulaysaydı onlardan kendisine ne kalırdı?"

¹⁶ Temel eserleri arasında şunları zikredelim: *Fâtima et les filles de Mahomet, notes critiques pour l'étude de la Sira*, Rome, Pontif. Institutum Biblicum, 1912; *Le Berceau de l'Islam, l'Arabie occidentale à la veille de l'hégire*, c. 1 (Yalnız bu cilt çıktı), Rome, adı geçen kurum, 1914; *La Mecque à la veille de l'hégire*, Beyrouth, Impr. catholique, 1924 (= *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. IX, fasikül, 3); *l'Arabie occidentale avant l'hégire*, Beyrouth, adı geçen kurum, 1928 (makale derlemesi); *Études sur le siècle des Omayyades*, Beyrouth, adı geçen kurum, 1930 (Aynı gözlem).

¹⁷ Fr. Buhl, *Das Leben Muhammeds*, Almancası H. H. Schaefer, Leipzig, Quelle u. eyer, 1930, yeni baskısı: Heidelberg, Quelle u. Meyer, 1955. Onun olaylar hakkındaki görüşü, *Encyclopédie de l'Islam* (c.III, Leiden, Brill ve Paris, Klincksieck, 1936, s. 685-703, Fransızca baskı) için kaleme aldığı hacimli Muhammad maddesinde özet bir şekilde bulunabilir. Aynı ansiklopedideki *Kor'an* maddesine (c. II, Leyde, Brill ve Paris, Picard, 1927, s.1124-1139, Fransızca baskı) de bakınız.

tezlerini ve tedavülde olan çok sayıdaki özel araştırmayı büyük bir orijinallik içermeksizin özetleyen birtakım biyografik muhtasar eserler yayımlandı¹⁸. Biraz özel olarak /175/ Fransa'da Émile Dermenghem'in Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili eserine¹⁹ işaret etmek gerekir. Bilgice zengin ama bilgelik unsurlarından yoksun olan bu eser, esasen, yazımında gösterilen sanatsal özen, sıkça karşılıklı konuşma biçiminin kullanılması ve seçtiklerini kanıtlama ve belgelemeden yoksun olması dolayısıyla edebi bir eserdir. Çekici özelliklere sahip olan bu eser, Hz. Peygamber'in hayatının geçtiği çevrenin öz olarak doğru bir görüntüsünü vermeyi başarmış ve Arap aleminde büyük bir başarıya sahip olmuştur.

Avrupa'daki ilmi araştırmaların etkisinden büyük ölçüde uzakta bulunan Stalin dönemi Sovyetler Birliği'ndeki İslam uzmanları, içinde buldukları

¹⁸ Meselâ O.Pretzl'in tarihçilere yönelik (Mohammed als geschichtliche Persönlichkeit, *Historische Zeitschrift*, 161, 1939-1940, s.457-476) ölçülü fakat içinde, Hz. Peygamber'in Yahudilerle ilişkilerinin özellikle eksik işlendiği (bu övgüye değerdir) tahlilinin o tarihte Almanya'da yayımlanma şanssızlığına maruz kalan güzel muhtasar eseri. Burada sadece şu eserleri kısaca zikredeceğiz: Hakkaniyetli olmayı -boşuna- deneyen militan bir Katolik eser (Michel d'Herbigny, S. J., *L'Islam naissant, notes psychologiques*, Roma, Pontificium Institutum orientalium studiorum, 1929, "Orientalia Christiana" dizisi içinde, c. XIV, 2, no.51); (Hıristiyanlık) inancından ayrılmış bir müslümana ait, savunmacı olmaksızın oldukça hayranlık dolu, ancak hiçbir kaynak tenkidi içermeyen dolayısıyla ilmi faydası olmayan bir yaşamöyküsü/siyer kitabı (Mohammed Essad Bey, *Mahomet*, Fransızca çeviri, Paris, Payot, 1934, tekrar neşri: 1956); çok savunmacı bir renge sahip, aslen Müslüman olan biri ile İslam'a giren bir Fransız ressamın işbirliğiyle hazırlanmış olma ilginçliği bulunan bir siyer/tercüme-i hal kitabı (E.Dinet ve El Hadj Sliman Ben Ibrahim, *La vie de Mohammed, prophète d'Allah*, Paris, G. - P. Maisonneuve, 1937, birçok yeni neşri yapılmış olup E. Dinet'nin resimleriyle resimlenmiştir); Kuzey Afrika'lı bir Fransız İslamseverin iyi niyetli, ama az bilgili kitabı (R. Lerouge, *Vie de Mohamet*, Paris, Fasquelle, 1939); tenkitsiz ama kahramanına karşı sevecen bir derleme (Paul Achard, *L'histoire de la Méditerranée, Mahomet*, Paris, Éd. de France, 1942); romanlaştırılmışhata ve yalanlarla dolu bir hayat (Jean Barois, *Mahomet, le Napoléon du Ciel*, Paris, Éd. Colbert, 1943). Yazar D. von Mikusch'un zekice başlıklı (*Muhammed Tragédie des Erfolges*, Leipzig, 1932) yaşamöyküsü/siyer kitabını göremedim. G. Vajda'nın kavrayışlı birkaç sayfasına işaret edelim: L'état actuel des recherches sur les origines de l'Islam, *Rev. de synthèse*, 9, 1935, s. 185-195

¹⁹ E. Dermenghem, *La Vie de Mahomet*, Paris, Plon, 1929 (= *Le roman des grandes existances*, 23); 2. baskı (gözden geçirilmiş), Paris, Charlot, 1950. Aynı müellifin daha yakın bir geçmişte basılan, çok yoğunlaştırılmış, maksadımız için gereğinden fazla "maneviyatçı", ama büyük zevkle resimlenmiş bir kitabı daha vardır: *Mahomet et la tradition islamique*, Paris, Éd. du Seuil, 1955 (= *Maîtres spirituels*, 1).

ideoloji tarafından, genelde ilmi yönden daha çok bu ideolojinin tahlili açısından ilgi çekici araştırma ve tutumlara sevk edilmişlerdir. Bu durum, devlet ideolojisine bağlı rejimlerin bir kanunu olarak devam ettiği sürece yarı-bilginler ciddi emekçilerin üzerinde ekseriya üstünlüğe sahip olurlar. Bununla beraber Marksist yöntem onları, başlangıçtaki Müslüman hareketin toplumsal koordinatları ile ilgili olarak, basit bir biçimde olsa da, başka yerlerde olduğundan daha açık bir şekilde çok önemli sorular sormaya götürdü. Onlar ayrıca farklı görüşlere vardılar ve 1930 yılı civarında bu konuda bazı tartışmalar oldu. Çok tuhaf bir şekilde, Hıristiyanlığa karşı savaşta kullanılan ve ekseriya, A. Drews (ki Lenin tarafından eserine dikkat çekilmiştir), J. P. Couchoud ve diğerlerinin "İsa efsanesi" tezine dayalı kavgacı yöntemler İslâm'a uygulandı ve birçokları, Hz. Muhammed ile arkadaşlarının uydurma kişiler olduğunu göstermeye kalkıştı²⁰. İnsan, küçük bir Fransız grubunun, İsa söz konusu olduğunda tek rasyonalist tutum olarak onu efsaneye indirgemeyi düşünmüş olması gibi, din kurucularının efsaneye indirgenmesinin nasıl tek Marksist tutum olarak düşünülmüş olduğunu güçlükle anlayabilir

Yüksek dil ve kaynak bilgileri bakımından Avrupalı meslektaşlarından genellikle daha iyi olan Arap bilginlerinin bu alanda önemli işler yapmasına mani olan şey, yine içinde buldukları –bu sefer dini olan– ideolojidir. Gerçi birçokları, yöntem bakımından, /176/ kendilerini Avrupalılardan ayıran alana yeniden dönmüşlerdi. Fakat Tâhâ Hüseyin'in İslâm öncesi Arap şiirini aşırı tenkidinin çıkardığı fırtınalar biliniyor²¹. Böyle bir alanda ilerlemek manevi bakımdan imkansızdı. Bundan dolayı bugüne kadar, olayların sunumunun çağdaş şeklinde bazı tavizler verilmişse de, tamamen savunmacı eserler yayımlanmıştır. Gerçekten, doğu ülkelerinin, Avrupalı bir eğitim almış oldukları veya en azından basın, radyo vs. yoluyla modern dünyanın atmosferinde kaldıkları için kültürlü olan Müslüman halkı, bütün çağdaş hayattan kopuk

²⁰ Bu görüşlerin sentezci bir özeti, N. A. Smirnov'un Rusça kitabı hakkında N. Elisséeff'in yaptığı esaslı tahlilde görülebilir ("L'islamologie en U. R. S. S. d'après un ouvrage récent", *Mélanges Louis Massignon*, c. II, Damas, Institut français, 1957, s. 23-76). Okuyucu bunları yine özet olarak, Sovyet politikasının ana çizgilerinin çerçevesi içinde W. Z. Laqueur'nün kaleminden görebilecektir: *The Soviet Union and the Middle East*, London, Routledge and Kegan Paul, 1959, s. 56-60 ve diğer birçok sayfası.

²¹ *Fîş-Şi'ri'l-Câhili*, Kahire, 1926. Bazı kısıtlamalarla yeni baskı: *Fî'l-Edebi'l-Câhili*, Kahire, 1927. Sorunun aslı hakkında krş. R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe*, c. I, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1952, s. 171 vd.; yankılar hakkında krş. M. Colombe, *L'évolution de l'Égypte 1924-1950*, Paris, G. -P. Maisonneuve, 1951 (= *Islam d'hier et d'aujourd'hui*, IX), s. 123 vd.

şeyhler tarafından kaleme alınmış, dindarca, bilgilendirici ve sıkıcı uzun sözlerle dolu geleneksel tarzdaki özet kitaplarla biktırılıyordu. Diğer taraftan bu kültürlü muhafazakar halk, çoğunluğu itibarıyla, önceki neslin bir kısmının ilimci coşkunuğunu sosyal devrim bahaneleriyle reddederek, yeniden atalarının imanına dönüyordu. 1935’de yazar ve siyaset adamı Muhammed Hüseyin Heykel’in, oldukça iyi bir benzeri M. Daniel-Rops’un Hıristiyanlığın kökenleri hakkındaki eseri olan Hz. Peygamber’in hayatı hakkındaki kitabının çok büyük başarısı bundan kaynaklanmaktadır. Heykel, “batılı çağdaş yönetime göre ilmi bir araştırma eseri” yazdığını iddia ederek (5. baskı, s.18) Hz.Peygamber’in hayatını kolay ve çağdaş bir üslupla yeniden çizer. Fakat “ilmi yöntem” ona, ileriki dönemlerde Hz. Muhammed’e nisbet edilen bir miktar mucizeyi reddettirir, bazıları da “tabii” şekilde yorumlatır ise de, İslam imanının esaslarını destekler. O, kaynakların eleştirel incelenmesini yalnız, Müslüman geleniğ/hadisın muhafaza ettiğ, ama Hz. Peygamber’in çağdaş anlayışı için rahatsız edici görünen bazı hikayelere saldırarak için yeniden keşfeder. Burada Hz. Muhammed’in hayatının, modern bir din savunusunun ihtiyaçlarına göre ustaca, zeki ve yetenekli bir yeniden inşası vardır, ancak bu hala bilimsel bir yaklaşımdan uzaktır²². Aşağı yukarı aynı zamanlarda Mısırlı bilgin Ahmed Emin /177/ *Fecr el-İslam* (İslam’ın fecri)²³ başlıklı bir eser ile, büyük bir Arap ve İslam medeniyeti tarihine başlıyordu. Fakat Emin itinalı bir şekilde, kurucunun hayat hikâyesinin tehlikeli alanından uzak duruyordu. Tâhâ Hüseyin ise çabucak daha az tehlikeli bir tutuma dönüyor ve *şîrenin* (Hz. Muhammed’in geleneksel hayatı ile ilgili kitabın) hâmişinde, Jules

22 5. baskıya göre (Kahire, 1952); Hz. Muhammed’e şeytan tarafından ilham edilen “şeytan ayetleri” rivayetine karşı eleştirisi (s.160-167), Hz. Peygamber’in hanımlarının “isyanı” hikâyesinin yeniden inşası (s. 447 vd.) tipik parçalar olarak zikredilebilir. Esere, tamamen din savunucusu tezler ile, doğrusu içlerinden bilhassa E. Dermenghem’in avami kitabını ve, her şeyden önce, Amerikalı yazar Washington Irving’in 1849’da yazılan derlemesini zikrettiğ, “müsteşrikler”e karşı eleştiriler serpiştirilmiştir. Kitapta yer yer uygun sessiz geçişler (Ka’b b. el-Eşref’in öldürülmesiyle ilgili olarak, s.278 vd., Hz. Muhammed’in öldürmeye teşvikini sessiz geçiyor) hatta bazı sahtecilikler (Ona göre -s. 339-, kendilerini kılıçtan geçirecek olan hakem Sa’d b. Muâz’ı “kader tarafından kör edilmiş gibi” seçen Kureyza Yahudileridir. Ama eski kaynaklara göre Hz. Muhammed’dir, krş. İbn Hişâm, s.688, Vâkıdî, çev. Welhausen, s. 215-) vardır. Bu eser ve sağduyulu eleştirileri hakkında krş. C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* 3 ter Supplementband, Leiden, Brill, 1942, s. 208 vd.

23 Kahire, 1929.

Lemaître tarzında, çok güzel edebi metinler yazıyordu²⁴. Yetenekli deneme yazarı Abbâs Mahmûd el-Akkâd, faşist eğilimleriyle, daha az ihtiyatlı olmakla birlikte daha güçlü bir tarzda savunmacı, “modern düzenlemelere” daha uygun tutuma yeniden dönecekti²⁵. İlmi açıdan bu tür eserler ihmal edilebilirler. Dikkat çekici bir istisnayı, SSCB asıllı bir Arap Marksist olan Pendelî Cevzî’nin, Kudüs’te İngilizlerin himayesinde basılabilen ve, yankılarının azlığı sebebiyle bir skandal kaynağı olmaktan kurtulan eserini kaydetmek gerekir. Cevzî, hızlı bir şekilde de olsa, en azından ilahi irade dışında İslam’ın zuhurunun tarihi nedenleri sorununu ortaya koyar²⁶.

On beş yıl kadar önce Muhammedî çalışmaların durumu, özet olarak, bu şekildeydi. Bu çalışmalar bu dönemden beri köklü bir şekilde yenilendi. Şimdi bunun nasıl olduğunun gösterilmesi denenecektir. En yeni eserler üzerinde durulacak ve Hz. Peygamber’e tahsis edilen tüm eserlerin eksiksiz bir listesinin düzenlenmesi iddia edilmeyecektir²⁷.

²⁴ *alâ bâmiş es-sıra*, Kahire, 1933.

²⁵ *Abkarîyyât Mubammed* (Hz. Muhammed’in dehası), Kahire, 1940. Bu eser daha sonra, yazarın içinde Hz. Muhammed’in isminin Vedalarda ve başka yerlerde bulunduğu bir girişle ve Hz. Peygamber’in halifelerinin hayatlarıyla birlikte *el-Abkarîyyât el-İslâmiyye* (Müslüman dehalat) kitabı içinde (Kahire, 1376/1957) yeniden basıldı. O, İslâm’ın gelişinin *Daniel*’in kitabında önceden haber verildiğini gösteren tarihsel hesaplara da girer. Bu dönemin, görebildiğim diğer Müslüman tercüme-i hal/siyer kitapları tamamen geleneksel tarzda savunmacıdır ve hiçbir yararları yoktur. Bununla beraber bunlardan birinin (Ömer Ebu’n-Nasr, *el-Muhammedîyyât*, Beyrut, Mtb. Vatanîyye, 1353/1934) başlığının altında, eserin “*Sîre* kitaplarından, tarihi eserlerden ve müsteşriklerin araştırmalarından istifadeyle hazırlandığı” açıklamasını görmek manidardır. Müsteşriklerin çok eski olan bu eserlerine zaten sadece İslâm’ın lehine bazı görüşleri desteklemek için başvurulur. Bilgin yazar M. A. Câd el-Mevlâ’nın Hz. Peygamber’in tercüme-i hal kitabını da (*Muhammed el-mesal el-kâmil*: Muhammed, en güzel örnek, Kahire, 1932), Lübnanlı şair Lebîb er-Riyâşî’nin kaleme aldığı ve Nietzsche veya Shaw’dan mühlhem bir başlığa sahip kitabı da (*es-subermân el-ewel el-âlemî*: Dünya çapında ilk “Süpermen”, Beyrut, 1934) göremedim.

²⁶ *Min târîh el-harekât el-fikeriyye f’l-İslâm* (İslâm’da fikri hareketler tarihi hakkında); I: *Min Târîh el-harekât el-ictimâiyye* (İctimai hareketlerin tarihi hakkında), Kudüs, tarihsiz (1928 tarihli önsöz), özellikle s.12-39.

²⁷ 4. dipnotunda zikredilen kitabiyattan başka, müsteşriklerin çıkardıkları dergilerin kitabiyat bölümlerinden (özellikle *Revue des études islamiques* içindeki *Abstracta Islamica*, *Arabica*’nın bu konudaki bölümü ile *Middle East Journal*’inkî), J. D. Pearson’ın kurduğu, süreli yayınların ve derlemelerin (eksikliklerine rağmen) son derece değerli makale fihristinden (*Index Islamicus 1906-1955*, Cambridge, W. Heffer, 1958, s.356-357; Hz. Muhammed ve zamanı, s.52-56; Hz. Muhammed, s.56-63; Kur’ân; a.mlf., *Index Islamicus Supplement 1956-1960*, aynı yer, 1962, aynı bölümler, s.118, 20, 20-22) bilgi alınabilir. Bi-

I. Ortam

Burada, İslamöncesi Arabistan'ı ile ilgili bütün meselelerin durumu gözler önüne serilemez. Yeni çalışmaların, içinde İslam'ın gelişmiş olduğu ortam hakkında sahip olunan izlenimi nasıl etkileyebildiklerini kısaca belirtmek, bundan daha az gerekli değildir.

Bilhassa İslamöncesi Güney Arabistan hakkındaki görüşlerimiz yenilenmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Hindistan ve Akdeniz dünyası ile sıkı ilişkiler içinde önemli bir ticari hareketliliğin yanında yerleşik ileri tarımcılık altyapısı ve gelişmiş devletleri ile İlkçağda son derece uygarlaşmış olan bu bölge, içinde İslam'ın ortaya çıkıverdiği muhitin bir parçası olarak düşünülemez. Fakat, Hicaz'ın bu rolü oynayan kervancı şehirleri ile onların birçok bakımdan bağlı oldukları büyük güney devletleri arasındaki ilişkiler sayısız ve sık olmuş olup bu ilişkilerin yeni ideolojinin oluşumuna katkısı, sınırlı dikkatle çizilmiş olmaktan ziyade ekseriya ondan şüphelenilmiş olsa da, kesindir. Papaz Y. Moubarac'ın, bazı özel noktalar hakkında tartışmalar da içeren bibliyografik bir makalesi²⁸, toplu bir değerlendirme yapmayı dener. Bayan J. Pirenne'in yeni özel bölüm yazıları bu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler verebilir²⁹. Sadece bazı olayları kaydedelim. Çok az sayıda uzman, Güney Arabistan'da bilinen yazıtların³⁰ tümü üzerinde çalışmalarını sürdürüyordu.

zım burada yaptığımızdan daha az sayıda veya daha az ayrıntılı bazı eleştirel gözden geçirmeler A. Guillaume (*The Biography of the Prophet in recent research, Islamic Quarterly*, London, 1, 1954, s. 5-11) ile Rudi Paret (*Recent European Research on the Life and Work of Prophet Muhammad, Journal of the Pakistan Historical Society*, 6, 1958, s. 81-96) tarafından yapılmıştır.

²⁸ Les études d'épigraphie sud-sémitique et la naissance de l'Islam, éléments de bibliographie et lignes de recherches (*Revue de études islamiques*, 1955, s. 121-176 ve c. XXV, 1957, s. 13-68, yeni bir sayfa düzeniyle ayrı olarak yeniden basılmıştır: Paris, Geuthner, 1957, 118 s.). Bu değerli kitap, bibliyografya konusunda genellikle kabul edilen ölçülere uygun olarak daha tek biçimli bir şekilde yazılsa daha iyi olabilirdi. Daha özenli bir gözden geçirmenin kolaylıkla bertaraf edebileceği, ayrıntıdaki hatalar ve belirsizlikler haddinden fazladır.

²⁹ J. Pirenne, Chronique d'archéologie sud-arabe 1955-1956, *Annales d'Éthiopie*, 2, 1957, s. 37-73.

³⁰ Büyük yazıt derlemesi kitabı, (levha cüzleriyle birlikte) üç cildi 1887-1932 yılları arasında basılmış olan *Corpus inscriptionum semiticarum*, pars quarta Incriptiones himjariticas et sabaeas continens (Paris, Impr. national)'dır. Bu eser, özenle yayınlanan 985 yazıt içermektedir. Bunu sürdürmek, maalesef imkansız olmuştur ve G. Ryckmans *Répertoire d'épigraphie sémitique* isimli eserinde daha hızlı bir şekilde 2482 yazıtı ilk olarak veya yeni-

Çoğu zaman anlaşılmaları güç bulunan bu yazıtlar, /179/Viyana'lı büyük Güney Arabistan uzmanı Nikolaus Rhodokanakis'in öğrencisi Maria Höfner'in³¹ Güney Arabistan gramatinin yayımlanmasıyla filolojik açıdan kolaylaşan bazı Grekçe ve Latince metinlerle birlikte temel kaynaklarımızı oluştururlar. Bu uzmanlar arasından özellikle, Güney Arabistan'la ilgili *Corpus*'ün ve *Répertoire d'épigraphie sémitique*'in Louvain'li yorulma bilmez naşiri, sabırlı ve özenli emeği olmasa bu alanda çok mahrum kalmış olacaktık, piskoposluk kurulu üyesi Gonzague Ryckmans'ın³², adı biraz önce zikredilen Maria Höfner'i³³, keskin görüşü ve kavrayışı birçok felsefi ve tarihi meseleyi kökten değiştiren Oxford'lu A. F. L. Beeston'ın³⁴ zikretmek gerekir. Bunlara, eski Yakındoğu'yu ilgilendiren hiçbir şey kendisine yabancı olmayan ve kronoloji meselesini birçok defa ele almaya kuvvetle çabalamış bulunan William Foxwell Albright'ı eklemek gerekir³⁵. Aşağı yukarı (2. Dünya) savaşından

den yayımlanmıştır. O zamandan beri yayınlar dağıldı ve genel bir kitap içinde düzenli bir şekilde ele alınmamıştır. Bununla beraber G. Ryckmans *Museon*'da yazıtlarla ilgili bütün yayınların sayımını yapar ve *Inscriptions sud-arabes* başlıklı bir dizi makalede yayımlanmamış (veya kendisine göre yeniden ele alınmaya değer görünen) yazıtları inceler (1. seri c.XL, 1927, s. 161-200'de yayımlanmıştır). Onun şu makalesiyle de kırs. *L'épigraphie arabe préislamique au cours de ces dix dernières années*, *Museon*, 61, 1948, s. 197-213. Ekinde, şimdilik, tek Güney Arabistan yazıtları sözlüğümüzü teşkil eden bir nadir kelimeler dizininin yer aldığı bir yazıtlar seçkisi C. Conti-Rossini tarafından yayımlanmıştır: *Chrestomathia arabica epigraphica*, Roma, Instituto per l'Oriente, 1931 (Daha sonra yeniden basılmış).

- 31 M. Höfner, *Altsüdarabische Gramatik*, Leipzig, O. Harrasowitz, 1943 (=Porta linguarum orientium, XXIV). Kırs. bu makalenin sonundaki 182. dipnotu.
- 32 Hemen hemen bütün çalışma araçlarını ona borçluyuz. Kırs. özellikle, şimdi önemli bir ilaveyi gerektiren zengin fihristi, *Les noms propres sud-sémitique*, Louvain, 1934-1935, 3 c. Son cilt, yazıtların farklı numaralamalarının çok yararlı bir uzlaştırma fihristidir. Aynı şekilde kırs. aşağıdaki 52. dipnotu ve sayfası.
- 33 Onun sentezci makalelerini zikrederim: *Der Stand und die Aufgaben der südarabischen Forschung* (*Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig, Harrasowitz, 1944, p. 42-66); *Die Kultur der vorislamischen Südarabien* (*Z. D. M. G.*, 99, 1945-1949, s.15-28) ve H. von Wissmann ile birlikte kaleme aldığı kitabın oluşturduğu değerli çalışma aracı *Beiträge zur historischen Geographie des vorislamischen Südarabien*, Wiesbaden, E. Steiner, 1953 (=Akademie der Wissenschaften und der Literatur (in Mainz), *Abhandlungen der Geistes- u. Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang 1952, no.4).
- 34 Çok sayıda makalesinden başka *Sabaen Studies*'nin bir cildini yayımlanmıştır: Oxford, 1937.
- 35 Kırs. onun B. A. S. O. R.'deki notları, 119 (1950), s. 5-15, 129 (1953), s. 20-24, 143 (Ekim 1956), s.9-10; bildirisi *Zur Chronologie des vorislamischen Arabien*, *Atken des 24.sten*

itibaren yeni isimler, özellikle, G. Ryckmans'ın önce öğrencisi, sonra, kendisiyle can sıkıcı sertlikte bir kalem kavgasına başlayan muhalifi olan Peder Blanc A. Jamme³⁶ ile G. Ryckmans'ın, kendisini, metinlerin yeni emeklerle yapılan basit incelemesinden elde edilen sonuçlar bakımından zengin olan, sentezci hacimli bir kitapla kendini hemen belli eden yeğeni Jacques Ryckmans ortaya çıktı³⁷. Uzun zamandan beri bu alanla içli dışlı olan, coğrafi, etnografik ve arkeolojik müşahedelerle dolu zengin not defterlerini yavaş yavaş yayımlayan Alman seyyahları, Carl Rathjens /180/ ile H. von Wissmann'ı ekleyelim ³⁸. İyi tanınan Rus uzman Leningrad'lı N.V. Pigulevskaja İslam'ı önceleyen yüzyıllar hakkındaki çalışmaları çerçevesinde önemli bir incelemeyi Güney Arabistan'a ve dönemin uluslararası ticaretine ayırır³⁹. Şu son zamanlarda, gerekli bütün bilimsel donanıma sahip ve ayrıca klasik Arapça kaynaklar hakkında Avrupalı Güney Arabistan uzmanlarının

Internationalen-Orientalisten-Kongresses, München...1957, Wiesbaden, F. Steiner, 1959, s. 153-155.

³⁶ Onun din hakkındaki sentezci makaleleri, bütüncül bir bakış çizmeye yönelik güçlü bir gayret oluştururlar (Krş. aşağıdaki 53. ve 54. dipnotu). Onun *Classification descriptive générale des inscriptions sud-arabes*, Tunus, Institut des Belles-Lettres arabes, 1948 (I. B. L. A., 11, 1948, dergisinin eki, s. 401-476) isimli eseri çok faydalı bir tasniftir.

³⁷ *L'institution monarchique en Arabie méridionale avant l'Islam (Ma'in et Saba)*, Lovuain, 1951 (=Bibliothèque du Museon, 28).

³⁸ Onların bilhassa şu hacimli ortak raporlarını zikretmek gerekir: Rathjens-V. Wissmannsche Südarabienreise, c. II: *Vorislamische Altertümer*, Hamburg, 1932 (=Hamsürgisch Uniuersität, *Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde*, c. XXXVIII), c. III: *Landeskundliche Ergebnisse*, Hamburg, 1934 (=a.g.e., c.XL). c. I (*Sabäische Inschriften*) 1931'de J. H. Mordtmann ile E. Mittwoch tarafından yayımlanmıştı (aynı mecmua, t. XXXVI). C. Rathjens ardından daha sonraki seyahatleri hakkında şu eserleri yazdı: *Sabaica, Bericht über die archäologischen Ergebnisse seiner zweiten, dritten u. vierten Reise nach Südarabien*, I. Teil: *Der Reisebericht*, Hamburg, L. Apel, 1953; II. Teil: *Die unlokaliserten Funde, a.g.e., 1955* (=Mitteilungen aus dem Museum f. Völkerkunde in Hamburg, XXIV). H. v. Wissmann özellikle, fiziki coğrafya ile ilgili makalelerinde coğrafi etkenleri, Maria Höfner ile birlikte neşrettiği kitabında (bkz. yukarıda, 33. dn.) tarihi coğrafyayı ve değerli eseri *De Mari Erythraeo*'da (*Latensach Festschrift= Stuttgarter Geographische Studien*, Bd. 69, Stuttgart, 1957, s. 289-324) Arabistan halkının tarihi durumunun etnolojik temellerini incelemiştir (bedevi medeniyeti hakkında *Badw* maddesi: *Encyclopédie de l'Islam*, 2. neşir, c. I, 14 ve 15. fasikül, Fransızca baskı, Leiden, Brill ve Paris, Besson, 1958-1959, s. 899-916, kısmen F. Kussmaul'un katkılarıyla).

³⁹ Efiopiya i Khim'jar v ikh vzaimootnoshhenijakh s vostotshnorimskoj imperiej (*Vestnik drevnej istorii*, no. 23= 1948, no. 1, s. 87-97). Bunun Fransızca bir çevirisi yakında *Cabiers d'études africaines*'de yayımlanacaktır.

çoğununkinden daha üstün bir bilgiye sahip olan bazı Arap bilginlerin bu alana girişini sevinçle karşılamak gerekir. M. 'A. Ghul böyle biridir⁴⁰.

Bütün bu bilimsel faaliyetler, bilinçli olarak yeni belgeler ile daha önce bilinenlerden farklı bir niteliğe sahip belgeler aramak suretiyle meseleleri kökünden değiştirmek için gösterilen bir gayretle taze kan desteği aldı. Güney Arabistan'ın siyasi, içtimai ve kültürel şartları her zaman kazıları engellemiştir⁴¹. Seyyahlar, en iyi durumda, mevcut yapıların krokilerini alabiliyor, yazıtların kopyalarını çekebiliyor, sakinler tarafından rastlantı sonucu bulunan eski eşyayı toplayabiliyorlardı. İlk büyük kazı Hadramev'te 1937'de üç İngiliz yani G. Caton-Thompson, Freya Stark ve Elinor Gardner tarafından yapıldı⁴². Küçük Açık Ay mabedi ilgi çekici idi. Fakat bulgulardan büyük çaplı kesin sonuçlar çıkarılamıyordu. Şu yakınlarda, çok gelişmiş bir organizasyon olan "İnsanın İncelenmesi Amaçlı Amerikan Vakfı" tarafından Wendel Philips'in teknik yönetimi altında oldukça üstün araçlarla sürdürülen kazı kampanyaları daha yararlı oldu. 1950-1951'de bu /181/ çalışma gruplarının biri, Qataban krallığının, günümüzde İngiliz koruması altındaki bir bölge içinde bulunan, eski başkenti Tamna' bölgesi ile çevresini kazıdı. 1951-1952'de çalışmalar günümüzdeki Yemen'in sınırları içinde bulunan Mâreb, yani Sebe krallığının, eski başkenti ile onun yumurta biçimindeki mabedi üzerine gerçekleştirildi. Nihayet 1952'de Amerikalılar Oman'daki Salâlah'da baharat yolunun eski bir limanını kazdılar. Maalesef siyasi güçlükler sebebiyle ve çalışma grubunun malzemelerinin bir kısmını orada bırakmak zorunda kalacağı bir şekilde Mâreb'de kesintiye uğrayan bu kazıların toplamı, (nihayet iyice oturmuş bir katmanbilimi ile birlikte), artık yayımlanmaya ve tartışılmaya başlayan çok zengin bir arkeolojik ve epigrafik belge yığını sağladı. Bunlar 1960'da Züfer'de ilginç sonuçlarla birlikte yeniden ele alınma imkanı buldular⁴³.

⁴⁰ M. A. Ghul, *New Qatabâni Inscriptions*, *B. S. O. A. S.*, 22, 1959, s. 1-22.

⁴¹ Tek istisna, Yemen'de 1928'de Rathjens ile von Wissmann tarafından yapılan küçük Huqqa mabedinin kazısı idi.

⁴² G. Caton Thompson, *The Tombs and Moon Temple of Hureidha (Hadbramaut)*, London, The Society of Antiquaries (Oxford University Press), 1944 (= Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries, no. XIII).

⁴³ Amerikan yayınının sadece ilk cildi çıkmıştır: R. Le Baron Bowen, Jr. ve Frank P. Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia*, Baltimore, The Johns Hopkins Pres, 1958 (= *Publications of the American Foundation for the Study of Man*, c. II). Bu, doğrusunu söylemek gerekirse, bir kazı yayını değil, çalışma grubu tarafından keşfedilen malzemeye dayalı olarak birçok uzmanın farklı noktalarla ilgili kısmi araştırmalarının bir derlemesi-

Bu çalışmalar, Bayan Jacqueline Pirenne'in geçenlerde yeniden başlattığı kronolojik tartışmaya yeni (göründüğüne göre henüz kesin olmayan) bir malzeme sağlıyordu. Ünlü bir ismin mirasçısı bu bayan, Güney Arabistan'ın, bazısının kopyası daha önce yayımlanmış olan yazıtlarının hepsinin eskizyazı bakımından incelenmesini övgüye layık bir şekilde tamamen yeniden ele almıştı. Eski yazı uzmanlığının yöntemleri ile sanat tarihi yöntemleri konularındaki derin bir bilgiyle yapılan, maddeten önemli bu çalışma onu grek eskizyazısıyla sürekli bir mukayese yapmaya ve kronoloji alanında devrimci iddialara götürdü. Bazıları tarafından daha önce milattan önce XIII. yüzyıla tarihlenen en eski yazıtların tarihi Mlaker'le genellikle VIII. yüzyıla yerleştirildiği halde J. Pirene bunu ancak V. yüzyıla koyuyordu⁴⁴. Tarihi açıdan önemli sonuç olarak /182/ bu bayan Güney Arabistan medeniyetini artık, Helen etkilerine bağlı bir zamandaki eski bir doğu medeniyeti gibi değil, fakat, esas itibarıyla Helen ve Latin dünyasının ihtiyaçlarına göre yaşayan Yunanistan'a (-ki onun, mesela eski yazı usulünün, stil söz konusu olduğunda, neredeyse hemen Güney Arabistan'da takip edildiği söylenir-) sıkı bir şekilde bağlı bir medeniyet gibi görüyordu⁴⁵.

dir. J. Ryckmans'ın, özellikle Mâreb'in Kur'an'da zikredilen büyük seddi meselesini çok ilginç bir şekilde tartışan önemli raporuna (*Bi. Or.*, 17, 1960, s. 204-207) bakınız. Çalışma grubunun yöneticisi Wendell Phillips bu seddin renkli ve cıvılcıvılcı bir hikayesini bırakmıştır: *Qataban and Sheba, Exploring Ancient Kingdoms on the Biblical Spice Route of Arabia*, London, V. Gollancz, 1955, Fransızca çeviri: *Qataban et Saba*, Paris, R. Julliard, 1956 (= *La Croix du Sud*). Züfer'e 1960'da gönderilen çalışma grubu hakkında krş. Ray L. Cleveland, *B. A. S. O. R.*, 159 (Ekim 1960), s. 14-26. Mısırlı bilim adamlarından oluşan ve Müslüman olmayan meslektaşlarından çok daha serbest bir şekilde çalıştıkları için mükemmel fotoğraflar çeken, rolöve ve iyi kopyalar çıkaran yeni çalışma gruplarına çok önem vermek gerekir. Özellikle krş. Kh. Y. Namî, *Les monuments de Ma'ın (Yémen), étude épigraphique et philologique*, Kahire, 1952 (= *Publications de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, Études sud-arabiques*, II) (Arapça), ve A. Fakhry, *An Archaeological Journey to Yemen (March-May 1947)*, Cairo, Gouvernement Pres, 1951-1952, 3 c. Bu tür çalışmaların çoğaltılması gerekir.

⁴⁴ Daha önce A. F. L. Beeston, *Problems of Sabaean Chronology* (*B. S. O. A. S.*, 16, 1954, s. 37-56), Mlaker kronolojisinin esası olan "Asur eşzamanlılığı"nın değeri üzerindeki kuşkuğunu ifade etmiş ve yazıtlarla doğrulanan Güney Arabistan devletlerinin başlangıcını sadece VI. yüzyıla yerleştirmişti.

⁴⁵ J. Pirene, *La Grèce et Saba, une nouvelle base pour la chronologie sud-arabe*, Paris, Imp. national, 1955, 108 s. (= *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, c. XV, s. 89-196); *Paléographie des inscriptions sud-arabes, contribution à la chronologie et à l'histoire de l'Arabie du Sud antique*, c. I: *Des origines jusqu'à l'époque himyarite*, Bruxelles, 1956,

Bu çalışmalar ancak başlangıç safhası olabilecek tartışmalara yol açtılar⁴⁶. Zira az sayıda uzman, kronolojik tartışmada taraf olmak için istenen donanıma sahiptir. Ne olursa olsun Bayan Pirenne'in iddiaları kuşkusuz, artık geçmiş nazariyelerin ayakbağı oluşlarını hesaba katmaksızın başlanılan bazı yeni araştırmalara ve verimli çalışmalara yol açma etkisine sahip olacaktırlar. Kendi tutumunun mantığı, araştırmalarına büyük bir coşku ve hayran olunacak bir çalışma azmiyle devam eden bu bayanı Güney Arabistan hakkındaki klasik kaynakları (yakınlarda vefat eden André Marick'le birlikte) yeniden gözden geçirmeye sevketti. Böylece o, yakın bir zaman önce *Périple de la mer Érythrée*'nin kabul gören tarihlemesini ortaya koydu. Bunun, Hindistan hanedanlıklarının kronolojisi hakkında, beklenmedik şekilde, önemli sonuçları olmuştur⁴⁷.

Bu tartışmalar, İslam'ın başlangıç zamanlarının tarihi üzerindeki etkisi çok uzak görünebilecek eski dönemleri konu almaktadır. Bununla beraber bu etki mevcuttur. Yeni araştırmalar Hz. Muhammed'e daha yakın bir dönem hakkında yine de birçok yenilik getirmiştir. Tektanrıci yazıtların incelenmesi, bu fikir akımının Güney Arabistan'a girişini daha iyi takip etme imkanı vermiştir. Özellikle J. M. Solá Solé en eski tektanrıci yazıtın⁴⁸ (ki, Sebei takvime göre 493 yılına, yani 380 yılı civarına tarihlenir) metnini de yayımlamış ve Sebei'de çoktanrıçlıkla tektanrıçlık arasındaki geçişin aşamala-

337 s. (= *Verhandelingen van de Koninglijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 26).

⁴⁶ Krş. mesela, *Paléographie*'nin A. van den Branden (*Machriq*, Beyrut, Mayıs-Naziran, 1959, s. 378-391) ve A. F. L. Beeston (*Bi. Or.*, 16, 1959, s. 76-79) tarafından yazılan raporları; *La Grèce et Sabá*'nın R. P. de Vaux tarafından yazılan raporu (*Rev. biblique*, 64, 1957, s. 308-310), W. F. Albright'ın yukarıda (dn.35) zikredilen tebliği.

⁴⁷ *Le royaume sud-arabe de Qatabân et sa datation d'après l'archéologie et les sources classiques jusqu'au Périple de la mer Érythrée* (A. Maricq'in katkısı ile), Louvain, 1961 (= *Bibliothèque du Museon*, 48). Şimdi onun şu makalesiyle krş. La date du 'Périple de la mer Érythrée' (*Journal asiatique*, 249, 1961, s. 441-460).

⁴⁸ J. M. Solá Solé, La inscripción Gl. 389 y los comienzos del monoteísmo en Sudarabia (*Museon*, 72, 1959, s. 197-206). Güney-arabistan'a ait tektanrıci yazıtsal metinlerle ilgili bilgileri yeniden bir araya toplayan araştırma, G. Ryckmans'ın şu makalesidir: Les inscriptions monothéistes sabéennes (*Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer*, I, Louvain-Bruxelles, 1946, s. 195-205). Sebei takvimin başlangıcını Beeston'la birlikte miltattan önce 110'a veya J. Ryckmans'la birlikte 109'a yerleştirirsek, bunun başlangıcını 115 yılına yerleştiren eski hipoteze göre verilmiş bütün tarihleri aşağı çekmek gerekir. Fakat A. G. Lundin (K voprosu o khronologii /183/ khym'jaritskikh nadpisey, *Palestiniskiy Sbornik*, 3 = 66, 1958, s. 98-106) bu sonuncunun geçerli olacağı kanısındadır.

rını ustalıkla göstermiştir. Yazıtların verilerinin, Sebe kralı Ebu Kerib Ess'ad'ın tektanrıçılığa girişi hakkında sonraki Arap geleneğinin bize öğrettiklerini esas itibarıyla desteklemesi dikkat çekicidir. Tektanrıci uluhiyetin yazıtlar üzerindeki ilk isimlerinin ' (‘El, ‘El), 'b (‘Allah lafzında bulunan ‘İlâh) ve nihayet (Sebei takvime göre 574'den itibaren, yani miladi 464'e doğru) sadece *Rhmn* (Rahmânân = er-Rahmân, Kur'an'ın “bağışlayıcı”sı: Allah Hicaz'ın *tek* tanrısının adı iken bazı Yahudi-hıristiyan çevrelerin hususi Tanrı adı) olması ilgi çekicidir⁴⁹.

Fakat asıl çok önemli metinler sağlayacak olan, piskoposluk kurulu üyesi G. Ryckmans, H. St John Philby, J. Ryckmans ve Ph. Lippens'in 1951-1952'de Suudi Arabistan'a yaptıkları gezidir⁵⁰. Riyad'ın 200 km. kadar doğusundaki Vadi Mâssil'de bulunan, beşinci yüzyılın ilk çeyreğine ait bazı yazıtlar, Arap geleneğiyle uyum içinde, kuzeye doğru çok uzak mesafelere yapılan Sebei seferlerini doğruluyordu. Aşağı yukarı miladi 526'ya tarihlenen Ry. 510 yazıtında, Arap ve Bizans kaynakları tarafından iyi bilinen bir Hîre kralı, yani el-Munzir III söz konusu idi. Aynı gezi, daha güneyde Kevkeb'de bir kayanın yan yüzüne kazılmış, Sebe takvimine göre 633/miladi takvime göre 520 yılına tarihlenen bir yazıt keşfetti. Bu, oradan çok da uzakta olmayan Hîme yazıtı gibi (Ry. 507), Arap geleneğinde ünlü bir kralın, yani Yemen'in Araplar arasında Zû Nuvâs “sarkmış saç örgülü adam” lakabıyla tanınan Hıristiyan işkencecisi Yahudi kralının bir generalinin eseri idi. Biz şimdi onun gerçek adının Yusuf (Joseph) Assa'r olduğunu biliyoruz ve artık onun Hıristiyanlara yaptığı işkencenin, Bizans'ın müttefiki Habeşlilerin (Axoumitlerin/Aksumluların) ona karşı giriştikleri seferin, 525'de (?)Yusuf'un yenilgisi ve ölümü ile sona eren savaşın beklenmedik gelişmelerinin tarihini ayrıntılı olarak takip edebiliyoruz⁵¹. Hz. Muhammed'in döneminde Arapların ruhunda derin

⁴⁹ J. Jomier, Le nom divin 'al-Rahmân' dans le Coran (*Mélanges Louis Massignon*, c. II, Damas, Institut français, 1957, s. 361-381).

⁵⁰ Ph. Lippens'in anlatısı, *Expédition en Arabie centrale*, Paris, Adrien- Maisonneuve, 1956.

⁵¹ Özellikle bkz. G. Ryckmans, Inscriptions sud-arabes, 10. dizi (*Museon*, 66, 1953, s. 267-317); J. Ryckmans, Inscriptions historiques sabéennes de l'Arabie centrale (a.g.e., s. 319-342); a. mlf., *La persécution des chrétiens himyarites au VIe siècle*, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1956, 11-24 s. (= *Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul*, 1); A. F. L. Beeston, *Abraham maddesi*, *Encyclopédie de l'Islam*, 2. baskı, c. I, cüz 2, Fransızca baskı, Leiden, Brill ve Paris, Besson, 1954, s. 105-106; W. Caskel, *Entdeckungen in Arabien*, Köln, Westdeutscher Verlag, 1952, 32 s. (= *Arbeitsgemeinschaft f. Forschung des Landes Nordrhein- Westfalen*, H. 30). N. V. Pigulevskaja'nın, Güney Arabistan araştırmaları hakkında kendisinden çok

bir iz bırakan /184/ ve kendilerine Kur'ân'da muhtemelen bir ima bulunabilecek olan bu olaylar, böylece çok daha iyi bilinmekte ve Arabistan'daki Güney Arab, Sasani İran, Bizans ve Habeş siyasetlerinin grift ilişkileri daha iyi ayırt edilebilmektedir. Bu, Hz. Peygamber döneminde yarımada'nın siyasi durumunu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Yaygın olan bir rivayet Hz. Peygamber'in doğumunu, Güney Arabistan'ın Etiyopya'lı ve Hıristiyan bir kral naibinin, Ebrehe'nin Mekke'ye karşı seferi zamanına yerleştirmektedir. Hiçbir şey, gelenek tarafından (belki daha önce Kur'ân'da) efanelerle süslenen ve zaten kesinlikle gerçek tarihinden daha ileriki bir zamana tarihlenen bu baskını bize açıkça doğrulamamaktadır. Fakat yukarıda sözü edilen gezi, Necran ile Mekke arasında bulunan Murayğan'da, haç işareti taşıyan ve açıkça kuzeye doğru yapılan bir talan sırasında Ebrehe tarafından kazanmış olan, Sebei takvime göre 662/ miladi takvime göre 550 tarihli bir yazıt keşfetmiştir.

Bilgilerimizi bilhassa tarihi ve (dini siyaset söz konusu olsa da) siyasi açıdan zenginleştiren, yenileyen ve aydınlığa kavuşturan bu çalışma ve keşiflerin yanında Güney Arabistan dini hakkındaki sentezci açıklamalara işaret etmek gerekir. Şayet bu açıklamaların, biraz önce telmihte bulunduğumuza benzer altüst edilmiş görünüşler sağlamadıkları doğruysa, bundan en azından şu netice çıkar: Önceki sentezlere oranla çok daha zengin olan bir malzemenin gözden geçirilmesi ve düzene sokulması, Güney Arabistan verilerinin; iç tahlil, bağlantılar, etkiler vs. gibi tüm yararlı amaçlar için daha iyi bir kullanımına imkan verecektir. Şu halde G. Ryckmans'ın, içinde Güney Arabistan dininin önemli bir yer tuttuğu, İslamöncesi Arap dinleri hakkındaki küçük fakat çok veciz ve çok zengin kitapçığı⁵² ile A. Jamme'in, daha sonra müşte-

şey beklenebilecek olan çok yetenekli öğrencisi A. G. Lundin "tarihi bilimler adayı" tezini 6. yüzyılda Güney Arabistan konusuna ayırdı. Yayımlanan tek özet (*Younnaya Araviya v VI veka, avtoferat...* Leningrad, Institut d'orientalisme de l'Académie des sciences /184/ de l'U. R. S. S., 1957, 19 s.), daha geliştirilmiş bir çalışmanın basılmasını arzu ettiriyor. Belirli bir sınıf mücadelesi ile kurulan ve ilk bakışta az inandırıcı olan ilişkilerin daha iyi gösterilmesi gerekirdi (krş., aşağıda, 182. dipnotun yeraldığı sayfa). Aynı yazar birçok ilgi çekici ve özenle yazılmış ayrıntılı makale yayımladı. Yüzyıl boyunca Arabistan'ın bütününde olayların kronolojik eşgüdümünün bir denemesi hakkında krş. Sidney Smith'in aşağıda zikredilen (96. dipnot) makalesi.

⁵² *Les religions arabes préislamiques*, Louvain, 1951 (= *Bibliothèque du Museon*, 26). Bu M. Gorce ile R. Mortier tarafından yönetilen müşterek eserin bir bölümü (*Histoire générale des religions*, c. IV, Paris, Quillet, 1947, s. 307-332 ve 526-534) olan çalışmanın (bazı ilavelerle ama resimlerin büyük bölümünün çıkarıldığı) yeni baskısıdır.

reken hazırlanan *Histoire des religions/ Dinler tarihi* isimli hacimli bir kitabda⁵³, atıflarını çıkararak yeniden ele alıp tamamladığı bol atıflı güzel makalesini⁵⁴ zikretmek gerekir. Bu son çalışmada, Güney Arabistan diniyle ilgili vaktiyle beğenilen ve hala büyük bir etki yapmayı sürdüren eski nazariyelerin ve özellikle de D. Nielsen'in bu dinin özü itibarıyla gökcisimlerine bağlı niteliği üzerindeki nazariyesinin eleştirel ve yararlı bir özetinin bulunduğu işaret etmek gerekir. /185/ Daha hususi, fakat yine de geniş bir alanı kaplayan çalışmalar arasında J. Hehnhger'in Güney Arabistan'da kurban hakkındaki güzel makalesini zikretmek gerekir⁵⁵. Müslüman olgularla düzenli karşılaştırma yapma, daha işin başındadır. Y. Moubarac'ın bu konudaki açıklamaları ilgiyle okunacaktır⁵⁶.

Güney Arabistan'ın bir ilinin VII. yüzyıldaki ictimai yapısının önemli bir tahlil denemesine, N. V. Pigulevskaja tarafından girilmiştir⁵⁷. Burada, Zû Nuvâs'ın dini zulümleri sayesinde hakkında, Grek ve Süryani menakıb kaynakları tarafından bilgilendirildiğimiz Nocrân söz konusudur.

Yarımadanın geri kalan kısmı, bize, çok farklı özellikteki kaynaklar tarafından tanıtılır. Bunların bilgisi farklı uzmanlık alanlarını ilgilendirir ve bunun birtakım sakıncaları vardır. Bu farklı kaynak kümelerini birlikte bilen uzmanlar maalesef çok azdır. Halbuki bu kaynaklar çok açık bir şekilde birbirini tamamlayıcı niteliktedirler. Bazıları işlerini, kendilerinininkenden başka alanlardaki araştırmalardan haberdar olmaya göre düzenlerler. Bunda bazı yanlışlıklar olmuyor değildir. Fakat üzücüdür ki, bazı yazarlar, bu kümelerin bir tekine girmeyen her şeyi şuursuzca ihmal ettiği halde genel mülahazalara erişebileceklerine inanırlar.

⁵³ M. Brillant ve R. Aigrain, *Histoire des religions* (Paris, Bloud et Gay, s.d. 1957) kitabı içinde La religion sud-arabe préislamique (c.IV, s.239-307). Onun şu makalesiyle de kırs. D. Nielsen et le Panthéon sud-arabe préislamique, *Rev. biblique*, 55, 1948, s. 227-244.

⁵⁴ Le panthéon sud-arabe préislamique d'après les sources épigraphiques, *Museon*, 60, 1947, s. 57-147. Bununla beraber yazarın, tanrıların niteliklerini tesbit etmek veya kimliklerini ortaya koymak amacıyla onların, ekseriya çok şüpheli olan, isim ve sıfatlarının sözcük köklerini/etimolojilerini kullanmanın mümkün olduğuna dair güvenini paylaşmak mümkün değildir.

⁵⁵ Das Opfer in der altsüdarabischen Hochkulturen, *Anthropos*, c. 37-40 (1942-1945), s. 779-810.

⁵⁶ Les noms, titres et attributs de Dieu dans le Coran et leurs correspondants en épigraphie sud-sémitique, *Museon*, 68, 1955, s. 93-135, 325-368.

⁵⁷ Les rapports sociaux à Nedjran au début du VIe siècle de l'ère chrétienne, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, 1960, s. 113-130; 4, 1961, s. 1-14.

Kaynaklarımız önce eski doğu, bilhassa Asurca-Babilce⁵⁸ ve İbranice (Eski Ahid)⁵⁹ metinlerdir. Sonraki bir dönem için bunlar, haklarında J. Ryckmans'ın yayımlanmamış olarak kalan⁶⁰ bir çalışma yaptığı Grekçe ve Latince metinlerdir.

Sonra uçsuz bucaksız yarımada'nın her tarafına dağılmış olarak bulunan abidevi Güney Arabistan yazısının akraba yazılarıyla yazılmış yazıtlar gelir. Bunlar, öyle görünüyor ki, bildiğimiz Arapça'ya çok yakın lehçelerle kaleme alınmışlardır /186/⁶¹. Bunlar üzerindeki araştırmalar şu son yirmi yıl içinde önemli ölçüde ilerlemiştir. 1937'de F. V. Winnett⁶², yeni bir inceleme ışığında, Semud ve Lihyan yazıtlarının, eskiyazılar bilimine dayalı kronolojik bir tasnifini öneriyordu. 1950'de A. Van den Branden, aynı zamanda Semud yazıtlarının yazarlarının dili, içtimai durumu, tarihi ve dini hakkında kullanılabilir bütün bilgileri yeniden gruplandırarak bu yazıtların esaslı bir mecmuasını veriyordu⁶³. O bunları, klasik öğretiyi takip ederek, Akad, Grek ve Latin metinlerinde söz konusu olan ve masalsi ayrıntılarla zenginleştirilmiş hatırası

⁵⁸ T. Weiss- Rosmarin tarafından toplanan metinler: *Arabi und Arabien in den Babylonisch-Assyrischen Quellen*, *Journal of the Society of Oriental Research*, 1932, s. 1-37.

⁵⁹ Özellikle J. A. Montgomery'nin şu eserine bkz. *Arabia and the Bible*, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Pres, 1934.

⁶⁰ Bu, yazarın, yayımlanmış olmasını gerekli görmediği bir lisans tezidir. Arabistan'la ilgili bütün klasik metinlerin kullanışlı bir mecmuası herhalde büyük ölçüde arzu edilir. C. Conti-Rossini'nin mecmuası *Chrestomathia arabica meridionalis epigraphica* (Roma, Istituto per l'Oriente, 1931, s. 1-37) özellikle Güney Arabistan'ı -oldukça sık bir şekilde onu aşsa da- konu edinirler, ayrıca Grekçe metinler sadece Latince çeviri olarak verilmişlerdir. A. Marick tarafından J. Pirenne'in *Le royaume sud-arabe de Qatabân* (Louvain, 1961) isimli eserinde çevrilen metinler de aynı şekildedir (Kırs. Yukarıda 47. dipnotu). Daha iyisi bulunmadığından, Pauly- Wissowa- Kroll- Mittelhaus'un *Realencyclopädie*'nin büyük maddelerinde klasik metinlere (ve diğerlerine) bilgince tartışmalarla birlikte aşağı yukarı tam atflar bulabiliriz. D. H. Müller tarafından yazılan *Arabia* (c. II, 1896) makalesi maalesef eskimiştir. J. Tkač'in yeni serideki Saba maddesi (*Nene Bearbeitung*, I A 2, 1920, col. 1297-2558), çok tüks tüks bir tarzda, sık sık Saba'yı ve hatta Güney Arabistan'ı aşan bilgiler madenidir.

⁶¹ C. Rabin'in bilgince oldukça iyi donatılmış *'Arabîyya* maddesindeki (A, I, 2, *Encyclopédie de l'Islam*, 2. baskı, c. I, fasikül 9, Fr. neşir, Leiden, Brill, ve Paris, Besson, 1957, s. 580-581) pek isabetli bir şekilde seçilmiş bibliyografya.

⁶² *A Study of the Lihyanite and Thamudic Inscriptions*, Toronto, Univ. of Toronto Pres, 1937 (= *Univ. of Toronto Studies, Oriental Series*, 3).

⁶³ *Les inscriptions thamoudéennes*, Louvain-Heverlé, Bureaux du Museon, 1950 (= *Bibliothèque du Museon*, 25)

Kur'an'da ölümsüzleştirilmiş bulunan Semud halkına atfediyordu. Branden Winnett'in metinlerin yazı bakımından gelişimi ve kronolojisi hakkındaki tezlerini netleştirerek değişikliğe uğrattıyordu. O daha sonra çalışmasını, H. St J. Philby'nin Arabistan'daki uzun ikameti esnasında topladığı Semud metinlerinin, ardından aynı yazarın Kuzey Arabistan'da 1950-1951'deki bir seyahat esnasında istinsah ettiği metinlerin (yine başında genel bir özet bulunan) neşriyle ikmal etti⁶⁴. Fakat Ryckmans'ların, Philby'nin ve Lippens'in, Güney Arabistan hakkındaki bilgiye katkılarını yukarıda zikrettiğimiz Merkezi Arabistan gezileri aynı zamanda Semud metinleri de temin etmiştir. J. Ryckmans⁶⁵, bu metinlerin büyük bir alana yayıldığını müşahade edince, onların Semud'un tek bir "halkı"na aidiyetlerini tartışma konusu yaptı. Ayrıca o, bu duvar yazılarının yazarları içinde, fırsat düştüğünde kervancılık mesleğini icra eden yerleşik insanları görme yerine, burada birçok farklı Arap kabilesinin göçebe ve yarı göçebe çobanlarının söz konusu olduğunu düşünmek için de haklı gerekçeler olduğunu gösterdi. Öyleyse belki de bu yazıtları adlandırmak için, çok sınırlayıcı "Semud'a ait" terimini sürdürmekten ziyade "proto-arabe: başlangıç dönemi Araplarına ait" şeklinde daha önceleri kullanılan kelimeye dönmek uygun olacaktır⁶⁶. A. Van den Branden⁶⁷, /187/ önceki tezlerini koruyarak J. Ryckmans'ın vardığı sonuçlara karşı koydu. Tartışma açılmıştır. Kısalıklarına ve ekseriya anlaşılması güç niteliklerine rağmen bu yazıtların -her halükarda İslam öncesi bazı Araplar olan- yazarları

⁶⁴ *Les textes thamoudéens de Philby*, Louvain, Public. Universitaires, Institut orientaliste, 1956, c c. (= *Bibliothèque du Museon*, 40, 41).

⁶⁵ Ryckmans, Aspects nouveaux du problème thamoudéen, *Studia Islamica*, 5, 1956, s. 5-18.

⁶⁶ E. Littmann (*Thamüd und Safâ*, Leipzig, 1940, s.1), M. Lidzbarski'den sonra, "protoarabisch" terimini, "unklar(kapalı) und irreführend(yanıltıcı)" olduğu gerekçesiyle reddediyordu. O zaten kabul ediyordu ki "Semud'a ait" kavramı sadece ("safaitique" kavramı gibi) geçici bir çare idi. Ancak, yine ona göre bu kavram belirtici idi ve "artık yanlış anlamaya yol açamazdı". Gelişme aksini ortaya koydu. "Proto-arabique: Başlangıç dönemi Arabistanına ait" terimi son olarak C. Rabin tarafından yukarıda zikredilen (dn. 61) makalede, anıtsal Güney Arabistan'a yakın ("Semud", Safâ, Lihyanî vs.) yazılarda bulunan lehçe ve dillerin bütününe belirtmek amacıyla kullanılmıştı. Bu kullanım için, "eski Türkçe" vs. dendiği gibi, "eski Arapça" veya "eski kuzey-Arapça" (Altnordarabisch, Old North Arabic) ifadesi -veya *Corpus inscriptionum semiticarum* tarafından beşinci dizisini belirtmek üzere (1950'den beri) Latince olarak benimsenen "saracène" kelimesi belki önerilebilir. Krş. aşağıdaki 71. dn.

⁶⁷ L'unité de l'alphabet thamoudéen, *Studia Islamica*, 7, 1957, s. 5-28; Essai de solution du problème thamoudéen, *Bi. Or.*, 15, 1958, s. 7-12.

hakkında bize öğrettiği bütün bu şeylerden dolayı, içinde İslam'ın doğduğu muhit hakkındaki bilgi için yararları herhalde abartılmayacaktır.

Örgütlü bir devletten yani Hicaz'ın kuzeyindeki Lihyan krallığından gelen Lihyani yazıtların önemi de aynı düzeydedir. Bunlar, 1937'de Winnett tarafından yukarıda zikredilen çalışmasında eskiyazılar bilimi açısından incelenmişlerdir. Lihyan'a ait bütün malzeme, bu eski yazı ile bu devletin ortaya koyduğu bütün meselelere önemli bir çalışma tahsis eden Werner Caskel tarafından yeniden incelenmiştir⁶⁸. O bu konuda ilginç ve özgün düşünceler söyledi. Onun, F. V. Winnett'in (Milattan önce V.-IV. yüzyıl) daha önce W. W. Tarn tarafından eleştirilen (Ptolem dönemi) kronolojisini yıkararak önerdiği kronoloji (milattan önce yaklaşık olarak 115'den 25'e kadar ilk Lihyani krallık, milattan önce 25'den 64'e kadar Nebati egemenlik, 64'den 150'ye kadar ikinci Lihyani krallık) bu sefer A. Van den Branden tarafından (V. yüzyıl sonu ile bizim takvimin başlangıç civarı) eleştirilmiştir⁶⁹. Kervan ticaretinden dolayı hareketli ve halk meclisinin büyük rol oynadığı bir devlet olan Lihyan krallığının kurumları, Hz. Muhammed dönemindeki Mekke devleti incelendiğinde hatırlanmalıdır.

Dimeşk'in güney-doğusunda uzanan bazaltik ovada kaydedilmiş bulunan ve gelişmemiş bir Arapça lehçesi ile konuşan çobanların eseri olan Safat yazıtları da büyük bir öneme sahiptirler. Bunlar Lihyani ve "Semudi" yazıya çok yakın bir yazı biçimi ile yazılmışlardır. Yazıtsal malzeme öncelikle Princeton Üniversitesi'nin Suriye'ye 1904'de yaptığı meşhur gezi esnasında istinsah edilen 1300 kadar metni 1943'de neşreden E. Littmann tarafından hatırı sayılır ölçüde artırılmıştır⁷⁰. Diğer taraftan G. Ryckmans, bilinen bütün metinlerin, bunlara 1929'da Bay ve Bayan Dunand tarafından istinsah edilen yayımlanmamış 1413 metni de katarak, *Corpus inscriptionum semiticarum*⁷¹ çerçevesinde ilk ve tekrar yayımına başlamıştır. Daha az önemli olan derlemeler

⁶⁸ *Lihyan und Lihyanisch*, Köln et Opladen, Westdeutscher Verlag (1954) (= *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen*, H.4).

⁶⁹ *Kırş. Bi. Or.*'deki (14, 1957, s.95-97) raporu ile, özellikle şu makalesi: *La Chronologie de Dedan et de Lihyân*, *Bi. Or.* 14, 1957, s. 13-16.

⁷⁰ *Safaitic Inscriptions*, Leyden, Brill, 1943 (= *Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909*, Division IV, *Semitic Inscriptions*, section C).

⁷¹ *Corpus inscriptionum semiticarum*, pars quinta *Inscriptiones saracenicæ continens*, tomus I, Parisiis, e Republicæ typographeo (bir levha cildi ile birlikte, *Tabulae*, fasciculus primus, Aynı yer, 1951).

arasında /188/ hepsi Ürdün kaynaklı olan ve F. V. Winnett tarafından şu yakınlarda yayımlanan 1009 metin⁷² ile G. Lankester Harding tarafından yayımlanan 208 metne⁷³ işaret etmek gerekir. Harding'inkiler, asli önemlerinin ötesinde, kutsal birinin mezarı üzerine yığılmış yazılı taşlardan oluşturulmuş bir *racmîn*/taş yığınının veya "tepecik" in düzenli bir şekilde açılmasıyla (bu, böyle bir şeyin yapıldığı tek olaydır) toplanmış olmasından dolayı önemlidirler. Bu taşların arasında, H. Seyrig tarafından çözülen⁷⁴, muhtemelen Afrikalı olan Extricus isimli bir asker tarafından kaydedilmiş Latince yazılı bir taş bulunuyordu. Putatapıcı Roma İmparatorluğu'nun aşağı yukarı çağdaşları olan⁷⁵ bu "Safailer" in (bu isimde uzlaşmıştır) adetlerinin, dininin ve ictimai durumunun daha yakından incelenmesi muhtemelen ilginç olacaktır. Bu konuda elimizde E. Littmann'ın 1940'da çıkan eseri⁷⁶, yine onun, metinlerinin neşrinin başında yayımladığı geniş girişini⁷⁷, G. Ryckmans'ın, *Corpus*'ü için topladığı metinlerin verilerini gruplandıran oldukça zengin makaleleri⁷⁸ ve M. Rodinson'un, Safai dini hakkında harici verileri bir araya getiren (Arapça) makalesi⁷⁹ bulunmaktadır.

Merkezi Arabistan hakkında, ayrıca, doğrudan sadece Hz. Muhammed'den önceki son yüzyıla ilgili olan Arap edebiyatının tanıklığına sahibiz. Bunun gerçeğe uygunluğu konusunda bir tartışma başlatıldığı biliniyor. Bu konuda şahane bir gözden geçirme, R. Blachère'in yazmaya başladığı ve, umuyoruz ki, çabucak tamamlanacak olan büyük bir *Histoire de la littérature*

⁷² *Safaitic Inscriptions from Jordan*, Toronto, Univ. of Toronto Pres, 1957 (= *Near and Middle East Series*, 2). 1958-1959'da Winnett 4500 başka metin topladı. Bunların 480'ini neşredilmek üzere öğrencisi W. Oxtoby'ye verdi. O da bunları, Princeton Üniversitesi için bir tez konusu yaptı (Bu tez şimdilik mikrofilm olarak basıma hazır hale getirilmiştir).

⁷³ G. Lankester Harding, The Cairn of Hani', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* (Amman), 2, 1953, s. 8-56.

⁷⁴ *Syria*, 31, 1954, s. 357-359.

⁷⁵ Kronoloji üzerindeki tartışma, karmaşıktır. Zira verilerin az bir kısmı güvenilirdir. Krş. Winnett'in yukarıda (dn.72) zikredilen eseri hakkında benim *Arabica*'daki raporum (6 1959, s. 214-220)

⁷⁶ *Thamûd und Safâ*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1940 (= *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXV, 1)

⁷⁷ Yukarıda zikredilen eser (dn.70)

⁷⁸ L'épigraphie safaitique (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances*, 1941, s. 27-32); Les inscriptions safaitiques relevées par M. Mme Dunand (*op. cit.*, 1942, s. 127-136).

⁷⁹ Histoire de la région safaitique, *Sumer* (Baghdad), juillet 1946, s. 137-154.

arabe/ Arap edebiyatı tarihinin birinci cildinde bulunmaktadır. Bu, ihtiyatlı, en küçük farklılıkları belirtici, eksiksiz bir belgelemeye dayalı ve, bize öyle görünüyor ki, olağanüstü bir keşif olmadıkça aşılamayacak olan bir gözden geçirmedir⁸⁰. Şimdilik, şayet sahip olduğumuz Arapça metinler yığını, /189/ henüz yayımlanmamışların yayımlanması ve daha önce yayımlanmış olanların, iyileştirilmiş bir şekilde yeniden yayımlanmasıyla biraz zenginleşmiş olsa da (bu münasebetle genç arap bilginlerin tenkitli yayım teknikleri hususunda kaydettikleri büyük ilerlemeye işaret etmek gerekir), hiçbir önemli şey, edebi eserlerden hareketle sahip olduğumuz verileri yani uzun zaman önce, maddi kültür için Georg Jacob'unkiler⁸¹ ve din için Julius Welhausen'inkiler⁸² gibi eserlerde özetlenmiş olan verileri altüst edemez. Bununla beraber açıktır ki, bu eserler şimdi, yeni neşredilen metinlere de dayanarak daha geniş ve daha düzenli incelemeleri göz önünde bulundurmak suretiyle yeniden kaleme alınmalıdırlar.

İslamöncesi Arabistan'ın bütünü hakkında bireşimsel eserler nadirdir. En tam ve en yaygın olanı, Alman islamiyatçı D. Strothmann'ın öğrencisi Irak'lı Cevad Ali'nin, tamamıyla Avrupalı müsteşriklerin çalışmalarını kullanarak

⁸⁰ R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe des origines à la fin du XVe siècle de J.C.*, I, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1952, s. 166-186. Buna karşılık, bu cildin çıkışından beri, klasik Arapça'ya yabancı bir belge kullanımının hakim olduğu alanlardaki inceleme ve tartışmalar çok ilerlemiştir. R. Blachère'in, diğer taraftan, o günden bu güne, İslam-öncesi şüriinden gerçeğe uygun herhangi bir şey elde etme imkanı hakkında gittikçe keskinleşen bir şüpheliğe doğru yavaş yavaş bir değişim gösterdiği görülüyor. /189/ Krş. şu makalesi: A propos de trois poètes arabes d'époque archaïque, *Arabica*, 3, 1957, s. 231-249, özellikle s. 248.

⁸¹ Gözden geçirilmiş ikinci baskıya başvurmak gerekir: G. Jacob, *Studien in arabischen, Dichtern*, H. 3. *Altarabisches Beduinenleben nach den Quellen geschildert*, 2. Ausgabe. Berlin, Mayer u. Müller, 1897 (Birinci baskı *Das leben der vorislâmischen Beduinen...*, 1895 başlığını taşıyordu).

⁸² J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 2. Auflage, Berlin, 1897; yeni baskı, Berlin, W. de Gruyter, 1927. Bununla beraber İbnu'l-Kelbî'nin *Kitâbu'l-Asnâm*'ının Rosa Klinke-Rosenberger tarafından yapılan bol haşiyeli Almanca çevirisiyle yeni neşrine işaret edelim: *Das Götzennbuch, Kitâb al-asnâm des Ibn al-Kalbî*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1941 (= *Sammlung orientalistischer Arbeiten*, H. 8). Bu eserin, daha az haşiyeli İngilizce bir çevirisi de yapıldı: *The book of Idols*, by Hishâm Ibn al-Kalbî, translated... by N. A. Faris, Princeton, Princeton Univ. Pres, 1952 = *Princeton Oriental Studies*, vol. 14. Bu, Kufe'li bir aydının VIII. yüzyıl sonu, IX. yüzyıl başında yaptığı tasvir açısından Arap putatapıcılığı üzerine değerli ama çok ihtiyatlı kullanılması gereken bir kaynaktır.

yazdığı Arapça tarihtir⁸³. Michelangelo Guidi'nin, iyi bilgilerle de donanmış olan çok özlü ve hoş birleşimi biraz eskimeye başlamıştır.⁸⁴ H. St. J. B. Philby'nin, her zaman ilgi çekici olan tarih denemesi⁸⁵, bulgu ve çalışmaların birikmesiyle çabucak aşmıştır. Bu konuda bizim mütevazî özet çalışmamızdan da, daha yeni de olsa, söz edilebilir⁸⁶. Sorunu en iyi bilenlerden biri olan W. Caskel, /190/ bu Arap tarihinin genel bir nazariyesini ortaya çıkarmayı denedi⁸⁷. Arap yazarların bize tasvir ettiği Bedevi Arabistan yeni bir olgu olmalıydı. Grek ve Latin yazarlar, kıralıklar ve şehirlerden bahsederken bize muhtemelen Arabistan'ın, miladi 100 yılı civarına kadar sürecek olan bir bedevi-öncesi devletini göstereceklerdi. Nebat krallığının kuzey kısmının 106'da Roma tarafından ilhakının akabinde kuzeyde başlayan (şüphesiz bir "yeniden bedevileşme" olacak olan) "bedevileşme", muhtemelen yavaş yavaş güneye doğru genişleyecekti. Bu yeniden tasarlama çok bilgince ama az ikna edicidir. Arabistan'da şüphesiz daima yerleşikler ve şehirler vardı; ancak bedevi hayat tarzı, en eski dönemlerin metinleri tarafından ve öncelikle çok eski zamanlara ait Mısır metinleri tarafından doğrulanmaktadır. Genel bir silinip yok olmaya maruz kalmamış olan bu hayat tarzı tabiat tarafından zorla benimsetilir ve ancak, bizimki gibi teknik bakımdan çok ilerlemiş bir dönemde aşılabilir (daha neler!). Klasik yazarlardaki "kırallık" terimi, şüphesiz ancak birçok ihtiyat kaydıyla, güçlü otoriteye sahip bir devletin ifadesi olarak alınmak durumundadır. H. von Wissmann ile F. Kusmaul'un, *Encyclopédie de*

⁸³ Cevad Ali, *Ta'rihu'l-'Arab kable'l-İslam*, Bağdad, 1369-1378/1950-1959 (Ancak VIII. cildin kapağı 1380/1960 tarihini taşır), 8 c. (= Irak Akademisi Yayınları). Memleketlisi Salih Ahmed el-'Alî'nin daha kısa olan kitabı (*Muhâdarât fî ta'rihi'l-'Arab*, I., Bağdad, el-Ma'ârif matbaası, 1955) özellikle Hz. Muhammed'e ayrılan kısmı bakımından ilgi çekicidir. Krş. aşağıda, 143. dipnotu.

⁸⁴ M. Guidi, *Storia e cultura delgi Arabi fino alla morte di Maometto*, Firenze, G. S. Sansoni, 1951. Bu büyük müsteşrik 1946'da öldüğüne göre burada, yazarının ölümünden sonra yayımlanan bir eser söz konusudur.

⁸⁵ *The Background of Islam*, being a sketch of Arabian history in pre-islamic times, Alexandria, 1947.

⁸⁶ M. Rodinson, L'Arabie avant l'İslam, *Encyclopédie de la Pléiade, Histoire universelle*, c. II, Paris, Gallimard, 1957, s. 3-36.

⁸⁷ Z. D. M. G., 103, 1953, s. *28-*36, ing. çev. The Bedouinization of Arabia, *Studies in Islamic Cultural History*, ed. by G.E. von Grunebaum, Menaha (Wisconsin), 1954 (= *The American Anthropologist*, c. 56, nr. 2, kısım 2, *Memoir*, no 76), s. 36-46. W. Dostal'ın The Evolution of Bedouin life isimli benzer çalışması (*L'antica società beduina* kitabı içinde, ed. F. Gabrieli, Roma, 1959 (= *Studi Semitici*, 2), s. 11-34) bazı noktalarda itiraz edilebilir ise de konuyla ilgili oldukça ince ayrıntılar içerir.

l'İslam'ın⁸⁸ yeni baskısındaki *Badw* maddesinde güzel bir şekilde özetlenen yeni düşünceler daha az bir tereddütle karşılanacaktır. Bu yazarlar, Bereketli Hilal'in tarım ülkelerinden itibaren, fakat çok eski bir dönemde, Arabistan'da muhtemelen iyice gelişmiş olan göçebeliliğin ortaya çıkışının ve gelişmesinin tarihini, bitki taşılbilimi, hayvan taşılbilimi ve ırk biliminin son araştırmalarına dayanarak dünya çapında veya Asya çapında bir bakış açısıyla yeniden çizerler. Çok önemli bir müşterek eser bu meselelerin bütününe geçenlerde yeniden ele almıştır⁸⁹.

Din hakkındaki genel eserler nisbeten çoktur. Daha önce G. Ryckmans'ın, gerçeklere çok yakın olan ve tehlikeli varsayımlara rasgele girmeyen mükemmel küçük elkitabını zikretmiştik⁹⁰. Temel bir ayın olan kurban, J. Henninger'in, maalesef yayımlanmamış olarak kalan ama dolgun bir makale halinde özetlenmiş bulunan⁹¹ hacimli bir çalışmasının konusunu teşkil etmiştir. J. Chelhod bu konuya, tartışmaların ve çok tartışılır bakış açılarının seyriinde yetersiz olmakla beraber yararlı ama çok karışık hacimli bir kitap tahsis etti⁹². /191/ Onun daha genel ve, aldatıcı bir isme rağmen, esas itibariyle İslamöncesi Arap dininin gelişmesini ele alan kitabı da böyledir⁹³. Nihayet, biraz yukarıda zikredilen müşterek genel eserde J. Henninger, fiili verileri özetlemekten ziyade ölçülü bir şekilde büyük çizgileri ortaya çıkarmayı amaçlayarak, iyi belgelenmiş, tarihi-kültürel ekolün düşüncelerinden etkilenmiş ama hiçbir dar düşüncelilik bulunmayan toplu bir özet vermiştir⁹⁴.

İslam'ın çıkışından hemen önceki dönemde, her biri Bizans ve Sasani etkilere açık Kuzeybatı Arabistan ile Kuzeydoğu Arabistan, uluslararası siyasette büyük bir rol oynamışlardır. Bu bölgede meydana gelen siyasi olayların,

⁸⁸ c. I, cüz 14 ve 15, Fr. baskı, Leiden, Brill ve Paris, Besson, 1958 ve 1959, s. 899-916.

⁸⁹ *L'antica società beduina*, ed. F. Gabrieli, Roma, 1959 (= *Studi Semitici*, 2), genel olarak üstün vasıflı bir özetlemeler bütünü. Krş. benim raporum, R. H. R. 1961, s. 100-102.

⁹⁰ Krş. yukarıda, dn. 52.

⁹¹ *Le sacrifice chez les Arabes*, *Ethnos*, 13, 1948, s. 1-16.

⁹² *Le sacrifice chez les Arabes, recherches sur l'évolution, la nature et la fonction des rites sacrificiels en Arabie occidentale*, Paris, P. U. F., 1955 (= *Bibliothèque de sociologie contemporaine*). /191/ Krş. İçinde, yöntembilim bakımından daha güvenilir bir çerçeve çizmeyi denediğim uzun rapor, R. H. R., 150, 1956, s. 232-241.

⁹³ *Introduction à la sociologie de l'İslam, de l'animisme à l'universalisme*, Paris, Besson-Chantemerle, 1958 (= *İslam d'hier et d'aujourd'hui*, XII). Krş. benim *Journal of Economic and Social History of the Orient*'daki (2, 1959, s. 219-224) raporum.

⁹⁴ *La religion bedouine préislamique*, (yukarıda 89. dn.unda zikredilen) *L'antica società beduina* içinde, s. 115-140.

İslam'ın kökenlerinin anlaşılması bakımından içerdiği manalar tamamen ortaya konmuş ve incelenmiş olmaktan uzaktırlar. Bundan dolayı bu dönem hakkında Grek, Süryani vs. kaynaklardan hareketle yapılan ve şu yakınlarda yayımlanan çalışmaları ilgiyle karşılamak gerekir. Biz, zaman zaman İslam'ı hazırlayan tarihi durum hakkında ilgi çekici bazı genel mülahazalara erişen İrfan Kavar'ın çalışmalarını⁹⁵, VI. yüzyılda Arabistan'da meydana gelen olaylar hakkındaki bütün verileri yeniden bir araya toplamaya girişen Sidney Smith'in önemli makalesini⁹⁶ ve Bizans İmparatorunun hizmetindeki Arap kabile reisleri hakkında Roger Paret'nin makalesini⁹⁷ zikretmekle yetineceğiz. Aynı yazar VI. yüzyılda Suriye hakkında sabırsızlıkla beklenen bir tez hazırlamaktadır. O, bir Bizans araştırmaları kongresine sunduğu bir tebliğde, vardığı neticelerin bir kısmı hakkında genel bir özet vermiştir⁹⁸. Bunda, fetihten önceki geniş ve derin bir Araplaşırmanın yeni ip uçlarının ortaya konduğunu görürüz. W. Smeaton'ın Gassani Devleti hakkındaki Amerikan tezinin sadece değersiz bir özet şeklinde yayımlanmış olması da üzüntü vericidir⁹⁹. Lahmilerin, Sasani Pers'e bağlı rakip devleti hakkında /192/ Yoûssouf R. Ghanima'nın, bilgiyle iyi donatılmış, Arapça güzel bir kitabına sahibiz¹⁰⁰. F. Altheim ve R. Stiehl, Hz. Muhammed'in doğum tarihinin tesbitinde oldukça ihtiyatsız olan bir çabada, Pers gücünün bu dönemde Arabistan'a yayılması konusunda ilgi çekici toplu bakışlar sundular¹⁰¹.

⁹⁵ Arethas, son of Jabalah, *J. A. O. S.*, 75, 1955, s. 205-216; The Arabs in the Peace Treaty of A. D., 561, *Arabica*, 3, 1956, s. 181-213; Procopius and Arethas, *Byzantinisch Zeitschrift*, 50, 1957, s. 39-67, s.362-382; Procopius on the Ghassânids, *J. A. O. S.*, 77, 1957, s. 79-87; The Last days of Salih, *Arabica*, 5, 1958, s. 145-158.

⁹⁶ Events in Arabia in the 6th century A. D., *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16, 1954, s. 425-468.

⁹⁷ Note sur un passage de Malalas concernant les phylarques arabes, *Arabica*, 5, 1958, s. 251-262.

⁹⁸ Les villes de Syrie du sud et les routes commerciales d'Arabie à la fin du VIe siècle, *Akten des 11. internationalen Byzantinisten-Kongress*, 1958, München, C. H. Beck, 1960, s. 438-444.

⁹⁹ *The Beginnings of Ghassân*, a part of a dissertation, Chicago, Univ. of Chicago, 1943, 5-16 sayfa numaralı, çok biçimli. Şununla da karşılaştır. P. Goubert, Le problème ghassanide à la veille de l'İslam, /192/ *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines*, Paris, 1948, c. I, Paris, École des Hautes-Études, 1950, s. 103-118.

¹⁰⁰ *el-Hîra, el-Medîne ve'l-memleketü'l-'arabiyye*, Bağdâd, Dankour Pres, 1936.

¹⁰¹ Mohammeds Geburtsjahr, *La Nouvelle Clio*, 7-9, 1955-1957, s. 113-122.

II. Kaynaklar

Hz. Muhammed'in hayat hikâyesinin kaynakları arasında, aşağı yukarı tamamen güvenilir, dolayısıyla en değerli ama aynı zamanda kullanılması en nazik olan tek kaynak Kur'an'dır. Oryantalizmin, bu belgenin ortaya çıkardığı son derece güç meseleler hakkındaki bir yüzyıldan fazla süren çalışması, Yakındoğu araştırmalarının saygıdeğer üstadı Theodor Nöldeke tarafından 1860'da yayımlanan şahane kılavuz kitabının F. Schwally, G. Bergsträsser ve O. Pretzl tarafından gerçekleştirilen ikinci baskısında¹⁰² özetlenmişti. Bu kılavuz kitap da tabii olarak açılacaktı. Kur'an anlayışının bu yenilenişine en çok katkıda bulunanlardan biri, şüphesiz İskoç Richard Bell oldu. O, Kur'an'ın değişik kısımlarının, Müslüman orta çağından beri çok tartışılmış bulunan tarihlenmesi meselesini, en keskin bir eleştiri ruhuyla, bütünüyle yeniden ele aldı. Bu araştırma için yeni ilkeler koydu veya en azından, daha önce kabul edilmiş olan ilkeleri, bütün gerekçeleriyle birlikte sıkı sıkıya uyguladı. Bu ilkelerin ışığında yaptığı önemli çalışmanın sonucu yeni bir Kur'an çevirisi¹⁰³ oldu. Bu çeviride sureler, kurucu kısımlarına, ekseriya da kısa parçalara ayrıldı ve bunlar birbirlerinden bağımsız olarak tarihlendi. Gerçekten R. Bell'in, kendisinden önce bilinen ama en üst sonuçlarına kadar onun tarafından vardiılan ilkelerinden biri, "vahy" in biriminin sure değil, kısa parça olduğu idi. Bizzat Hz. Muhammed'in, farklı tarihlerde "vahyedilen" bu parçaları sureler halinde düzenlediği ve bunları tekrar gözden geçirttiği söylenir. Richard Bell'in ölümünden sonra onun adına, içinde ilkelerinin ve uzun Kur'an araştırmalarından elde ettiği sonuçların anlatıldığı kısa fakat çok önemli ve özgün bir eser¹⁰⁴ /193/ yayımlandı. Çok üzücüdür ki, başlangıçta

¹⁰² *Geschichte des Qoráns* von Theodor Nöldeke, 2. Auflage bearbeitet von Friedrich Schwally, I: *Ueber den Ursprung des Qoráns* völlig umgearbeitet v. Fr. Schwally, Leipzig, Dietrich, 1909; II: *Die Sammlung des Qoráns*, aynı yer, 1919; III: *Geschichte des Korantexts* von G. Bergsträsser und O. Pretzl, aynı yer, 1938. Bu üç cilt şu yakınlarda Hildesheim'de (G.Olm, 1961) tek bir cilt halinde yeniden yayımlandı.

¹⁰³ *The Qur'an, translated with a critical rearrangement of the Surabs* by Richard bell, Edinburg, T. et T. Clark, 1937-1939, 2 c.

¹⁰⁴ *Introduction to the Qur'an*, Edinburg, Edinburg University Pres, 1953. Krş. W. Montgomery Watt, *The Dating of The Qur'an a review of Richard Bell's theories*, J. R. A. S., 1957, s. 46-56. Burada R. Bell'in önemli makalelerinin bir listesi ile /193/ katkısının iyi bir eleştirel değerlendirilmesini bulabiliriz. Bu çalışmaların muhafazakâr Müslüman aydınlar üzerinde yaptığı etkiyi, Haydarabad'daki bir felsefe okutmanının çok savunmacı olan tenkidi vasıtasıyla anlayabiliriz: S. Vahiduddin, *R. Bell's Study of the Qur'an, Islamic Culture*, 30, 1956, s. 263-272.

çevirisinde bulunması gereken uzun ve çok sayıdaki notları, öyle görünüyor ki, parasal nedenlerden dolayı hep yayımlanmamış olarak kalmaktadır.

Kur'ân'la ilgili diğer büyük çalışma, Régis Blachère'in Fransızca çevirisi oldu. Bu çevirinin başına, zengin ve önemli bir girişe ayrılan bir cilt kondu¹⁰⁵. Bu giriş cildi özellikle, Kur'ân'ın "kabul edilen metni"nin Hz. Peygamber'in ölümünden sonra yavaş ilerleyen tesbitinin tarihi ile bu metnin makbul ve gayri makbul "kıraatleri" üzerinde durur. R. Blachère bu çok önemli çalışmalarında, Arap edebiyatı hakkındaki olağanüstü bilgisini yarıştırır. O, Kur'ân metninin bizzat kendisinin eleştirel tahliline daha az yer ayırdı. Çevirinin iki cildi¹⁰⁶, önceki tartışmalarla ilgili her konuyu, not veya her sureye giriş şeklinde yeniden ele alır. R. Blachère, geleneği terk ederek, sureleri, Nöldeke ve haleflerinin ölçütlerinden esinlenmiş tahmini bir zaman sırasına göre yeniden sıraladı. O, Bell'in, sureleri, değişik tarihli birçok parçaya bölme çabalarına ancak sınırlı bir güveni kabul etti. R. Blachère, bununla beraber, Bell'in çoğu açıklamasını, bunları onun abartılı tezleri şeklinde değerlendirdiği halde, kabul eder. Onun girişlerine ve notlarına dikkat etmek ve sureleri, hâkim parçaların tarihine göre kronolojik sıralamasını, bazılarının yaptığı gibi, harfiyen almamak gerekir.

Kur'ân konusunda, Muhammed Hamidullah'ın yaptığı yeni Fransızca çevirisini de zikrederim. Bu çeviri, kanaati, yazdığı giriş ve eklediği notlardaki savunmacı yorumlarında açıkça görülen bir Müslüman tarafından -aşağıda

¹⁰⁵ *Le Coran...I: Introduction au Coran*, Paris, G.-P. Maisonneuve, 1947 (= *Islam d'hier et d'aujourd'hui*, III). Çok küçük değişikliklerle bağımsız bir cilt halinde yeni baskısı: *Introduction au Coran*, Paris, Besson et Chantemerle, 1959 (Başlangıçta Hz. Muhammed hakkında verilen seçme kitaplar listesi bazen tartışma götürür).

¹⁰⁶ *Le Coran...II ve III: Le Coran, traduction nouvelle*, Paris, G. -P. Maisonneuve, 1949-1950 (3. cildin kapağı 1951 tarihini taşır), sayfa numaraları birbirini takip eden 2 cilt. Çoğu notları çıkarılmış, ince kağıda basılı zarif bir cilt halindeki baskısı yapıldı. *Le Coran (al-Qor'ân)*, traduit de l'arabe par R. Blachère, Paris, M. Besson, 1957. Bu baskıda sureler bu sefer geleneksel düzende sıralanmıştır. Mükemmel ve çok değerli olan dizin bu baskıda muhafaza edildi (ve uyarlandı). R. Blachère'in çevirisi, eklediği derin bilgiyle, önceki Fransızca çevirileri geçersiz hale getirmiştir. Bununla beraber üslup açısından Kazimirski'nin ilk baskısı 1840 yılına kadar çıkan (ve hala sık sık yeniden basılan, en son olarak da, G. - H. Bousquet'nin giriş yazısıyla Mahomet, *Le Coran*, Paris, Fasquelle, 1952, 2 c. şeklinde basılan) eski çevirisi terk edilmemeye değerdir. G. C. Anwati'nin üslupla ilgili güzel ve de yetkili düşünceleri vardır (*Revue du Caire*, no. 237, Mayıs 1960, s. 411, 417). J. M. Rodwell'in İngilizce çevirisi sureleri daha önce zaman sırasına göre sıralamıştı.

ondan yine bahsedeceğimiz- kaleme alınmış olma önemine sahiptir¹⁰⁷/194/. Bilimsel açıdan (veya, daha az kesin olarak, tarihen içinde hazırlanmış olduğu döneme yerleştirilen metnin anlaşılması açısından) daha önemli diğer bazı çeviriler maalesef tamamlanmamış veya yayımlanmamış olarak kaldılar. E. Beck¹⁰⁸, Müslüman tefsirlerin yorumlarının ağırlığından kurtularak ve her parçayı benzer parçalarla açıklamak suretiyle, metnin anlaşılması için sadece bu metnin kendisine müracaatı esas edinerek, Kur'ân metninin bazı parçalarının dikkate değer bir tefsirini yapmaya başlamıştı. İşte Rudi Paret'nin, 1935'den beri, "kısa açıklamalı yeni ve ilmi bir Kur'an çevirisi" taslağını neşretmek suretiyle takip etmek istediği, bu aynı yöntemdir. O 1950'de, ilgi çekici bir giriş kısmıyla birlikte bunun bir nümunesini verdi¹⁰⁹. Bu çeviri, R. Blachère ile R. Bell'inkilerin, en azından kısmen, olduğu gibi, konunun yabancılarına değil uzmana yönelik olarak hazırlandı. Çeviri, basım tekniği vasıtasıyla, "Arapça metnin mümkün olan en lâfzî çevirisi"ni, daha anlaşılabilir açıklamalar (bunları parantez içinde verir) ile anlamın kavranması için gerekli olan tamamlayıcılardan (bunları eğik yazıyla verir) ayırır. Sayfanın altında benzer parçalarla ilgili bilgi ile sürekli derinleştirilen bir açıklama bulunur. Bu kadar özenli olan ve kendisini benzersiz bir çalışma aracı olarak ortaya koyması gereken bir çalışmanın hala tamamlanmamış olması son derece üzücüdür. Aynı şekilde, vaktiyle G. Bergsträsser'ın hazırladığı, erken tükenen Kur'ân metninin, ilave notlarla bir baskısını yapma planı, yani Bavyera İlimler Akademisi tarafından benimsenen ve üstünde O. Pretzl'in çalıştığı plan hiçbir zaman sonuçlandırılmadı¹¹⁰. En azından, bir taraftan A. Jeffery bu

¹⁰⁷ *Le Coran*, Muhammad Hamidullah'ın tam çevirisi ve notları,....Michel Létourmy'nin işbirliğiyle, Louis Massignon'un önsözü, ...Paris, Club français du livre, 1959.

¹⁰⁸ Die Sure ar-Rûm (30), *Orientalia*, n.s., 13, 1944, s. 334-355; 14, 1945, s. 118-142. Krş. aynı yazar, *Das christliche Mönchtum im Koran*, Helsinki, Societas Orientalis Fennica, 1946.

¹⁰⁹ Plan einer neunten, leicht kommentierten wissenschaftlichen Koranübersetzung, *Orientalistische Studien Enno Littmann... überreicht*, Leiden, Brill, 1935 içinde, s. 121-130; *Grenzen der Koranforschung*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1950 (= *Bonner orientalistische Studien*, H. 27).

¹¹⁰ *Plan eines Apparatus criticus zum Koran*, München, 1930 (= *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos. -Histor. Abteilung*, Jahrgang 1930, H 7); Ueber Notwendigkeit und Möglichkeit einer kritischen Koran Ausgabe, *Z. D. M. G.*, 84, 1930, p. *82-*83. Krş. O. Pretzl, *Die Fortführung des Apparatus Criticus zum Koran* (= *Sitzungsb. d. bayer. Ak. d. Wiss., Phil.-Hist. Abl.*, 1934, H. 5)

tasarı çerçevesinde olan bazı belgeleri neşrediyorken, söz konusu Akademi tarafından da bazı önemli malzemeler toplandı¹¹¹.

/195/ Fakat şu son yılların Kur'ân'ın tahlili açısından en önemli eseri, önemi genel olarak yeterince değerlendirilmemiş olsa da, Haris Birkeland'ın, doğrusu oldukça çok yüklü ve sadece beş sureye tahsis edilmiş olan kitabıdır¹¹². Bu sureler, Birkeland'a göre, herhalde Kur'ân'ın en eski tabakasını temsil ederler ve Hz. Muhammed'in başlangıçtaki düşüncelerini ifade ederler. Bunlar, oryantalistlerin konuyla ilgili düşüncesinden oldukça farklıdır. Bu konuya tekrar geleceğiz. Ancak bu kitabın önemi kanaatimizce özellikle yazar tarafından, nüfuz edilmesi oldukça güç diğer bazı eserlerinde aydınlığa kavuşturulan yöntemindedir¹¹³. H. Birkeland Müslüman tefsir edebiyatını çok yakından inceledi. Geleneksel Müslüman yorumu, çok açık bir şekilde, Hz. Peygamber'in ölümünden çok sonraki kelami, siyasi ve şair eğilimlere bağlıymış gibi görünüyordu. Öyle ki ondan, tarih bakımından muteber herhangi bir şey elde etmekten vazgeçmişti. Birkeland, bu yorumu oluşturan hadislerin metnini ve onların senedlerini (çok biktırıcı olan) inceleme yoluyla gösterir ki, bu edebiyat yer yer, hicri 1. asra (622-719) kadar çıkan, bazılarının da gerçek bir tarihi değeri bulunan çok eski kökenli bilgiler muhafaza etmiştir. Bazen belli bölümlerle ilgili 1. yüzyıla ait bir görüş, bu görüşü temsil

¹¹¹ A. Jeffery, *Materials for the history of the text of the Qur'ân*, Leiden, Brill, 1937 (1951'de neşredilen dizinle birlikte) ve muhtelif makaleler. Kur'ân'ın metin tenkidi ile ilgili yeni çalışmaların daha tam bir kaynakça dökümü A. Jeffery'nin şu değerli makalesinde bulunmaktadır: *The Present status of Qur'anic studies (Report on Current Research on the Middle East, Spring 1957, Washington, The Middle East Institute, 1957, s. 1-16)*. Bu sahanın en çalışkan bilgini şimdi E. Beck'dir. Onun burada sadece şu değerli /195/ makalesi zikredilecektir: *Die b. Mas'ûdvarianten bei al-Farrâ'* (*Orientalia*, nb s. 25, 1956, s. 353-383; 28, 1959, s. 186-205, 230-256).

¹¹² *The Lord Guideth, Studies on primitive Islam*, Oslo, H. Aschehoug, 1956 (= *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Historisk - filosofisk Klasse*, 1956, no. 2). Yeni bir makale (The interpretation of Surah 107, *Studia Islamica*, 9, 1958, s. 13-30), Hz. Muhammed'in düşüncesinin değişiminin hemen sonraki aşamasını gösteren bir surenin incelenmesi ile bu kitabı takip ediyor.

¹¹³ Krş. özellikle *tefsir* (Kur'ân'ın yorumu bilimi) ve gelişimi hakkındaki küçük kitabı: *Old Muslim Opposition against interpretation of the Koran*, Oslo, J. Dybwad, 1955 (= *Avhandlingar utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Historisk-filosofisk Klasse*, 1955, 1) ve Hz. Peygamber'in çocukluğu hakkındaki masalımsı bir konunun gelişimi üzerine yazdığı denemesi: *The Legend of the Opening of Muhammed's Breast*, Oslo, J. Dybwad, 1955 (aynı dizi, 1955, 3). Birincinin tezleri R. Paret tarafından uygun biçimde özetlenmiştir: *O. L. Z.*, 52, 1957, s. 56-58.

eden rivayet ortadan kalktığında bile yeniden kurgulanabilir. Kullanılması zor ama ilgi çekici neticeler getirebilecek olan bir yöntem söz konusudur¹¹⁴.

/196/Bu, Arabiyatçılar arasında oldukça sessiz bir şekilde tartışılan en önemli yöntembilim tartışmasına belki cevap verebilir. Daha önce yukarıda, kaynakların tenkidine –ki bu, çağdaş oryantalizmin, ele almakta olduğumuz konuya temel katkısı olmuştur– telmihte bulunulmuştu. Kur'an'ın dışında büyük kaynağımız, sadece tefsirle ilgili olmayan hadîs veya rivayettir. *Hadîs*, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri hakkında bilgiler verme iddiasında bulunan binlerce *hadis* yani özel rivayet bütünüdür. Her biri, son raviden, Hz. Peygamber'in çağdaşı olan görgü tanığına kadar çıkan bir zincirle (*isnâd*) “güvence altına alınmış”tır. X, Y'den duydu, o da onu Z'den aldı vs....ki, Hz. Peygamber şöyle bir şey söyledi veya yaptı. Bu binlerce rivayetin bir eleştirisi,

¹¹⁴ Kur'an'la ilgili çalışmaların tenkitli çok mükemmel bir kitabiyatı, A. Jeffery'nin yukarıda (dn.111) zikredilen makalesinde bulunabilir. Kur'an'la ilgili meselelere A. Abel'in şu küçük eseriyle girilebilir: *Le Coran*, Bruxelles, Office de publicité, 1951 (= *Collections Lebègue et nationale*, 103). Müslümanların, Şeyh M. A. Draz'inki gibi (*Initiation au Koran, exposé historique, analytique et comparatif*, Paris, P.U.F., 1951) savunmacı özetlemelerine güvenmek daha iyidir (Yeter ki, bu savunmacılığın işleyişinin tam farkında olmak istensin). Yeni çeviriler arasında yine, diğerleri meyanında, A. J. Arberry'nin İngilizce çevirisini zikretmek gerekir: *The Koran interpreted*, London, Allen and Unwin, 1955, 2 c.). Bu çeviri, Arapça metnin verdiği güzel etkiye bir benzerlik sağlamayı hedefler ve, büyük bir şiirsel güzelliğe sahip bir metin ortaya koyarak bunda başarılı olur O seçtiklerini özellikle önceki kitabında (*The Holy Koran, an introduction with selections*, London, /196/ G. Allen and Unwin, 1953) gösterir. Yeni çeviriler arasında ünlü islamiyatçı J. H. Kramers'in Hollandaca çevirisini (*De Koran uit het Arabisch vertaald*, Amsterdam-Brüssel, 1956, mükemmel ve geniş bir dizinle); A. Bausani'nin, bilgince delillendirilmiş ve edebi bakımdan başarılı İtalyanca çevirisini (*Il Corano*, Firenze, Sansoni, 1955 = *Classici della Religione*. krs. onun şu makalesi: *Postille a Cor. II 248, XXXIX 23, XX 15, Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, Roma, Istituto per l'Oriente, 1956, c. I içinde, s. 32-51); büyük Rus Arabiyatçı I. You. Kratchkovsky'nin geriye bıraktığı ve, bize dendiğine göre (Lutsky, *V. O. K. S. anketin*, Febr. 1956, s.15) yakında yayımlanacak olan çevirisini de zikretmek gerekir. N. J. Dawood'un İngilizce yeni çevirisi, R. Blachère'inki gibi, surelerin tarihi sırasını takip eder (*The Koran*, Harmondsworth, Penguin Boks, 1956 = *Pelican Boks*, L. 52). Henri Mercier, konulara göre bir sıralamayla yeniden düzenlenen bir Kur'an'ın (metinle karşı karşıya olan ve Fas'ta kullanılan Kur'an "kıraat"ını esas alan) çevirisini yayımladı (*Le Coran*, Rabat, E. T. N. A., et Tanger, Éd. Eurafrique, 1956). Ben Ahmediye propagandasının savunmacı ve modernist çarpıtma ile çok malul çevirilerini zikretmiyorum (Krs. A. Bausani, *On some recent translations of the Qur'an*, *Numen*, 4, 1957, s. 75-81). Hamidullah'ın çevirisinde (s.XXXV ve devamı) Avrupa dillerine ve Türkçe'ye çevirilerin tam bir listesi bulunur.

daha önce Müslüman Orta Çağ'da yapılmıştı. Büyük bir yetkiye sahip olan bilginler bunların büyük bir miktarını sahtedir diye attı. Fakat onların yargılama ölçütleri bizi tatmin edemiyor ve alikoydukları rivayetler de bize ekseriya kabul etmedikleri rivayetler kadar şüpheli görünüyor. İlklerden biri olan I. Goldziher, rivayetlerin Orta Çağ'da; bir kabilenin, bir eğilimin, bir fırkanın yararına göre, ideolojik veya ameli bir görüşü desteklemek maksadıyla dizgeli bir biçimde nasıl uydurulduklarını göstermişti¹¹⁵. H. Lammens eleştirisini, daha önce bahsettiğimiz köktenci bir biçimde, bilhassa Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki hadisler alanına yaydı¹¹⁶. Daha yakınlarda J. Schacht, hadislerin geç teşekkülünü ve hadisin, direnişle karşılaşmakla beraber, yetkili olarak kabul edildiği gecikmiş şeklini daha yakından araştırarak hukuk alanında bir temel eser kaleme aldı¹¹⁷. Fakat Hz. Peygamber'in hayatını yazan kimse ciddi bir ikilemle karşı karşıya bırakılmıştır. Şayet Kur'ân onun hayat hikâyesinin tek kesin sağlam kaynağı ise, sadece onu kullanmak gerekir. Fakat ilahi kaynaklı farzedilen bu metin, tarihi olaylar söz konusu olduğunda her zaman çok imalıdır. Onunla yetinmek, gerçekte/hemen hemen sürekli bir *cehale*/*bilmiyoruz*/*ignoramus*u tekrar etmektir. Halbuki hadisler bize kut-sal metnin anlaşılması güç cümlelerinin ayrıntılı, açık yorumlarını gösterirler; onlar, ayrıntılarda alabildiğine farklılık gösterebilir de bir araya getirildiklerinde, bize olayların, Kur'ân'ın açıklamalarını en iyi şekilde yorumlayan tutarlı bir altyapısını sunarlar. Gerçekte, belirtmek gerekir ki, *hiç kimse* Kur'ân'ın harfiyen metniyle yetinmez¹¹⁸, en aşırı eleştirmenler, telmihte bulunduğumuz yapıyı hadisten aldılar. Fakat zemin kaygandır. İnsan normal olarak bu olaylar üzerine kafa yormaya, bunları yerleştirmeye ve yorumlamaya sürüklenir. Ve o zaman, diğerleriyle çelişen ama yazarın bu olayların sebeplerinden, sonuçlarından ve şartlarından çıkardığı düşünce ile harika bir şekilde uyuşan bazı hadisler ortaya çıkar. Oryantalistlerin, doğruların fazla utanmadan sı-

¹¹⁵ Bilhassa muhalled eseri *Muhammedanische Studien* (Halle, M. Niemeyer, 1889-1890, 2 c.). Hadis'e ayrılan 2. cildin önemli kısmının çevirisi yapılmıştır. *Études sur la tradition musulmane*, trad. par L. Bercher, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1952 (= *Initiation à l'Islam*, VII). Asıl şekliyle iki cilt olan eser, ofset baskıyla bir cilt halinde yeniden basıldı (Hildesheim, G. Olm, 1961).

¹¹⁶ Krş. yukarıda 15. dipnotunun sayfası.

¹¹⁷ *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford, Clarendon Pres, 1950. BenJ. Schacht'ın yönteminin ve sonuçlarının genel bir özeti, *Année sociologique*'de (3e série, 1952, s.447-449) verdim.

¹¹⁸ Bazı aşırı eleştirci Sovyet bilgini hariç. Bunlar için zaten Kur'ân'ın kendisi çok karışık ve az güvenilir bir eserdir.

kılmadan yaptıkları gibi yapma eğilimleri büyüktür: Bir olayla ilgili edindikleri düşüncelerine uygun düşen hadislerin sahih olduğunu açıklamak ve diğerlerini atmak.

Hemen hemen karşı konulamaz olan böyle bir eğilime karşı özellikle, hadis malzemesi hakkındaki istisnai bilgisi güçlü Joseph Schacht dikildi. O, tarihi ayrıntılarda bile hukuki tartışmaların etkisini gösterir. Bazı hadisler Hz. Peygamber'in Meymûne adında biriyle hicri 7. yılda (629) Mekke'ye Haccı esnasında evlendiğini, diğerleri Medine'ye dönüşünü beklediğini ifade eder. Katıksız tarih konusu mu? Hayır, zira bu, kutsal hac halinde bulunulduğunda geçerli bir biçimde evlilik akdi yapılıp yapılamayacağını bilme sorununu ortaya çıkarır. Hukuk mektepleri bu konuyu tartışıyorlardı ve desteklemekte birbiriyle çelişen hadisler üretiyorlardı¹¹⁹. Buna, bu hadislerin hiçbirini, Hz. Muhammed'in Meymûne ile 7. yılda evlenme olayının kendisini şüpheye düşürmeyecektir, şeklinde karşılık verilebilir. J. Schacht eleştirisini, Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yazılan en eski kitaptan, yani, 758'de ölen Mûsa b. Ukbe'nin eserinden elimizde kalan parçaları yakından inceleyerek derinleştirdi. O, epeyi hadisi gayrisahih diye ayırmak suretiyle gösterir ki, geri kalan çekirdek kısım, hicri ikinci asrın ilk çeyreğinde (718-742 civarı) Mûsa b. Ukbe'den bir önceki neslin tarihi hatıralarını gösterebilir. Bu /198/ çekirdek, olayların tarihlerini ve (şu veya bu savaşa, şu veya bu olaya katılmış olan şahısların) isim listelerini ihtiva eder. Bu listeler, ailevi ilgilerden etkilenmiş olabilirler¹²⁰. J. Schacht, bu tarihlerin ve bu listelerin bir kısmının tarihe uygunluğuna açıkça karşı değildir, ama tavrı apaçık bir şekilde kuşkulu kalır. Onun bu tavrı elbette haklı gerekçelere dayanmaktadır. Biz bir şeyi ancak tam bir incelemeden sonra ve ekseriya ciddi ihtiyatlarla kabul edebiliyoruz. Fakat yine de, bahsettiğim ve bütün hadislerin ördüğü, bununla birlikte özü itibarıyla birbiriyle uyuşan yapı bizatihi kendi içinde hiçbir menfaate uygun düşmez. Öyle görülüyor ki o, kendisine bir çok yabancı süs unsurunun asıla-

¹¹⁹ J. Schacht, A Revaluation of Islamic Tradition, *J. R. A. S.*, 1949, s. 143-154. Krş. onun *Origins* adlı eseri, s. 153. J. Schacht'ın bu özel konudaki yöntemi de J. W. Fück tarafından eleştiri konusu yapıldı: *Bi. Or.*, 10, 1953, s. 198 a.

¹²⁰ J. Schacht, On Mûsâ b.'Uqba's Kitâb al-maghâzî, *Acta Orientalia* (Copenhagen), 21, 4 (1953), s. 288-300. Bu parçalar A. Guillaume tarafından tercüme edilmişlerdir: *The Life of Muhammad*, London, Oxford Univ. Pres, 1955, s. XLIII-XLVII. Eski bir kaynağın yeniden oluşturulmasının daha yeni örneği olarak krş. A. A. Duri, Al-Zuhri, a study on the beginnings of History writing in Islam, *Bull. of the Scholl of Oriental and Afr. Studies*, 19, 1957, s. 1-12.

bileceği makbul zemin oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in hayatının büyük olayları, bunların (özellikle hicretten sonra) tahmini seyri bu geniş tarihi dramın temel oyuncularının isimleri, onların akrabalık ilişkileri, genel tavırları, işte bu duruyor. Çoğu zaman (özellikle Hz. İsa'nın hayatında) olduğu gibi, sonraki zamanların dindarlığı için can sıkıcı olan ve farklı şekilde izah edilen, ekseriya da anlaşılmaz ve az ikna edici şekilde yorumlanan olaylara itiraz edilmesi zor görünüyor. Büyük hizip mücadelelerine karışmış olmadan önce oldukça erken bir zamanda ölen büyük Müslüman komutan Hâlid b. el-Velîd askeri yeteneğini, hidayetinden önce, kesin olarak İslam'a karşı mücadelede kullanmıştı. O, Uhud'da Müslümanların başarısızlığa uğramasında büyük rol oynadı. Taraftarları onun bu savaşdaki rolünü küçültmeye, buna mukabil daha sonra İslam'a yaptığı hizmetleri abartmaya, ihtida tarihini öne almaya imkân buldular. Muhalifleri ise bunu ters yöne itme imkânı buldular. Fakat hiç kimse onun Uhud'da Kureyşlilerle birlikte, Mu'te'de Müslümanlarla birlikte olduğunu, dolayısıyla bu iki savaş arasında hidayete erdiğini inkâr etmez, hiç kimse, süvarilerini yönettiğinde Kureyşlilerin muzaffer olduğunu reddetmez vs... İnsanın şüphe duyamayacağı, ailevi ananeler ve şüphesiz, o gün bu gündür kayıp bazı belgelerin mevcudiyetine güvence verdiği bazı olaylar söz konusuydu. Başlangıç durumundaki Arap İslam'ının oluşturduğu cemiyete benzeyen bir cemiyetin müşterek hafızası için yüz yıl kadarlık bir süreç çok fazla değildir. Günümüz Sudan'ının bir Arap kabilesi, en eskileri 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan ve varlığını bazı metinlerin bize kanıtladığı önemli bir kabile atasına ulaşan bazı tarihi rivayetlerle şiiirler aktarır¹²¹. Burada, /199/ gelişme döneminde kaynakların ideolojik hareketlerde yol açtığı derin ilgiyi ekleyelim. Ben çocukluğumda ve ergenliğimde, kendi gençliğinde Friedrich Engels'i ziyaret etmiş olan Charles Rappoport'u iyi tanıdım. Her birimizin (hatırlatalım ki, 1820'de doğmuş) bu zatın hayat hikâ-

¹²¹ S. Hillelson, Historical Poems and traditions of the Shukriya (*Sudan Notes and Records*, 3, 1920, s. 33-75). Uydurulmuş oldukları inanılmaz olan olaylar hakkında krş. Th. Nöldeke, *W. Z. K. M.*, 21, 1906, s. 297-312 (Caetani'nin, içinde, oryantalizmin bu saygın ihtiyarının müstesna bilgisi, doğruluğu, görüş açıklığı kendini gösteren değerlendirmeler bakımından zengin sert raporu): *Der Islam*, 4, 1913, s. 205-212; 5, 1914, s. 160-170. Rudi Paret tarafında geliştirilen *Sîre*'nin (daha aşağıya bakınız) tarihi çerçevesinin temel sahihliği hakkında aynı sonuçlar: /199/Die Lücke in der Überlieferung über den Urislam (*Westöstliche Abhandlungen Rudolf Tschudi ... überreicht*, Wiesbaden, O. Harrasowitz, 1954, s. 147-153). J. W. Füek, J. Schacht'ın iddialarını reddetmede, esasen hukuki hadislerin gelişimine dair anlayışını tenkit etmek suretiyle daha uzağa gider. Fakat kanıtlaması burada hala özellikle eski tarihçilere dayanır (*Bi. Or.*, 10, 1953, s. 196-199).

yeni hakkında pek çok kitabı vardı, ama öyle olmasaydı, beni bilgilendiren kimseye Marksizmin kurucularından birinin hayatı hakkında doyma bilmez bir şekilde sorular soracaktım. Ben şimdi daha genç olanları 1840'a kadar çıkan olaylar hakkında herhalde bilgilendirebilirim¹²².

Hz. Peygamber'in hayat hikâyesine dair hadisler oldukça erken dönemde seçilmiş ve özel eserlerde bir araya getirilmişlerdi. Bunlar, Müslüman yazarların yazdığı *sîre/ onun ananevi hayatı* türü eserlerdir. *Sîrenin* oluşturulması, hala sürdürülmesi ve derinleştirilmesi gereken birçok çalışmanın konusu oldu¹²³. Bu edebiyatın en eski ürününün, İbn İshak tarafından 750 yılına doğru hazırlanan, bizim ise İbn Hişam tarafından 800 yılına doğru düzenlenen nüshası ile bildiğimiz hayat hikayesi kitabının İngilizce çevirisine¹²⁴ (Bu eserin Almanca eski bir çevirisine sahiptik), kısa bir zamandan beri sahip olmamız, her halükârda, hoştur. Şu halde, kültürlü halk ve Arapça uzmanı olmayan tarihçi, temel kaynaklarımızdan birini kolaylıkla okuyabilecektir. Profesör A. Guillaume'un çevirisi bazı küçük tenkitlerin konusu oldu¹²⁵ ama genel olarak güvene layıktır. Londra Üniversitesi'nin Doğu ve Africa Araştırmaları Okulu'nda Hz. Peygamber'in hayatı¹²⁶ hakkındaki belgelerin yayımıyla ilgili bütün bir takımı yöneten aynı bilgin, şu yakınlarda, /200/ bize İbn İshak'ın, üstelik İbn Hişam tarafından hazırlanıp düzene konulan konuşmalarının, başka bir

¹²² Moskova'daki Marksizm-Leninizm Enstitüsü zaten geçenlerde, içinde, mesela (s.344-353) Engels hakkında, 1939'da ölmüş olan Alexei Voden tarafından 1927'de yayımlanmış bazı hatıraların bulunduğu bir cildi Fransızca baskısıyla birlikte yayımladı. Engels de kendi hayatı ile Marx'ın hayatının 1840-1848 döneminin bazı ayrıntılarını anlattı. Yine krş. (s. 290 vd.) Franzisca Kugelman'ın Marx hakkındaki, çocukluğun belli belirsiz anıları ile akrabalarının anlatımlarına göre naklettiği, yazıyla ancak 1928'de kaydedilen hatıraları. Biz bunu, Schacht'a göre son derece şüpheli olan aile *isnadı* diye adlandırıyoruz. Ayrıca Yüksek Araştırmalar Uygulamalı Okulu'nun (4. şube) araştırma müdürlerinin çoğu, Engels'i de tanıyan Bracke'in (A.-M. Desrousseaux) (1861-1955) meslektaşları idiler.

¹²³ Net açıklamalar G. Levi Della Vida ile (*Encyclopédie de l'Islam*'daki güzel Sıra maddesinde, c.IV, Fr. baskı, Leyde, Brill ve Paris, Klincksieck, 1934, s. 458-462) ve R. Blachère (*Le Problème de Mahomet*, Paris, P.U. F., 1952, s. 2 vd.) tarafından verildi

¹²⁴ *The Life of Muhammad, a translation of Ishâq's Sîrat rasûl Allâh*, with introduction and notes by A. Guillaume...London, Oxford Univ. Pres, 1955.

¹²⁵ Krş. özellikle bazı ilginç notlar ve düzeltmeler getiren R. B. Serjeant'ın şu makalesi: Professor A. Guillaume's translation of the Sîrah, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 21, 1958, 1-14.

¹²⁶ Krş. A. Guillaume, The Biography of the Prophet in recent research, *Islamic Quarterly* (London), I, 1954, s. 5-11.

yolla nakledilen farklı bir rivayetini içeren, Fez'deki Karaviyyîn kütüphanesinin bir elyazmasından seçme parçaların çevirisini sundu. Bu rivayetle (İbn Hişam'ın) nüshası arasındaki farklar genellikle ikinci derecede ama bazen ilgi çekicidirler¹²⁷.

Aynı yönde bazı önemli ve titiz araştırmalar, Vâkıdî'nin Arapça metnini yakında yayınlamayı düşünen J. M. B. Jones tarafından yapılmıştır. 823'de ölen bu Medineli (yani Vâkıdî) Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki pek çok rivayeti toplamış ve bunların muayyen bir kısmını *Kitâbu'l-meğâzî* "(Hz. Muhammed'in) savaşları kitabı" şeklinde düzenlemişti. Bu temel kaynak ancak 1856'da Von Kremer tarafından kısmen (ve 1948'de Kahire'de hatalı bir baskıda) yayımlanmış ve bilhassa 1882'de J. Welhausen'in yaptığı özet çeviriyle tanınmıştı. J. M. B. Jones, giriş niteliğindeki bazı araştırmalarda özellikle gösterdi ki, Vâkıdî, İbn İshak'dan intihaller yapmış biri olarak düşünülemez. Metinlerin mukayeseli incelemesi gösterir ki, bu iki yazar gerçekte, daha önce biçimlenmiş olan bir rivayet malzemesini, buna kendi şahsi araştırmalarının sonucunu ekleyerek aynı zamanlarda kullandılar¹²⁸. W. 'Arafat, kendi cihe-tinden, bir dizi eleştirel çalışmada, *Sîre* içinde yavaş yavaş bir ana konuyu geliştiren ve dönüştüren sürekli ilavelerin işleyişini sökmeye çok özen gösterdi¹²⁹.

III. Yeni Yaşamöyküsü/ Siyer Kitapları

Büyük uzmanların Hz. Peygamber'in hayatının ayrıntıları hususunda sabırla sürdürdükleri çalışmalar, bu dönemdeki Arap olan ve Arap olmayan

¹²⁷ A. Guillaume, *New Light on the Life of Muhammad*, Manchester, Manchester University Press (1960) (= *Journal of Semitic Studies*, *Monograph*, no. 1). Daha az önemde olan bir nüsha hakkında kırs. Aynı müellif, A Note on the Sîra of Ibn Ishâq, *B. S. O. A. S.*, 18, 1956, s.1-4.

¹²⁸ J. M. B. Jones, Ibn Ishâq and al-Wâqidî, the dream of 'Âtika and the raid to Nakhla in relation to the charge of plagiarism, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22, 1959, s. 41-51.

¹²⁹ A Controversial Incident and the Related Poem in the Life of Hassân b. Thâbit, *B. S. O. A. S.*, 17, 1955, s. 197-205; An Interpretation of the Different Accounts of the visit of the Tamîm Delegation to the Prophet in A. H. 9, a.g.e., s.416-425; The Development of a Dramatic Theme in the Story of Khubaib b. 'Adiyy and the Related Poems, *B. S. O. A. S.*, 21, 1958, s.15-30; Early Critics of the Autenticity of the Poetry of the *Sîra*, a.g.e., s. 453-463; tebliğinde daha genel bir bakış var: Some Aspects of the Art of the Forger in the Poetry of the Sîra (*Atken des 24. Internationalen Orientalien-Kongresses, München...1957*, Wiesbaden, F. Steiner, 1959, s. 310-311).

çevre üzerine yapılan araştırmaların ilerlemesi, tarih hakkındaki genel düşüncelerin yenilenmesinin etkisiyle birlikte –ki bu etkinin ihmal edilmemesi uygun olur- bir dizi yeni yaşamöyküsü/siyer kitabı yazılmasına yol açtı. Bunların her birinin, bilimsel alanda yer almayanları bir tarafa bırakılırsa, /201/ Hz. Muhammed'in kişiliğinin ve eserinin bütüncül bir anlayışına bir miktar katkı yapacak olan bir amacı ve kendine has bakış açısı vardır. Bunlar yeni araştırmaların kalkış noktası olacaklardır. Bu sentezci eserler üzerinde biraz durmak uygun olur.

R. Blachère'in 1952'de çıkan küçük eseri¹³⁰ bu yeni siyer dalgasının ilkidir. Açık ve kesin, daima dengeli bir kanaat sahibi, kaynaklara körü körüne güvenme ile köktenci aşırı eleştiriciliğin yarı yolunda, kaynakları ilgilendirenlerinde olduğu kadar büyük uzmanların çalışmalarında da konunun edebiyatından haberli olmada mükemmel biri olarak R. Blachère, kaynaklarımızın tenkid açısından değeri ve kullanılışı hakkındaki ciddi meseleyi çok net bir şekilde ortaya koymayı başardı. O, tek güvenilir kaynak olarak daima Kur'ân'a başvurur, siyerle ilgili rivayetleri ise kuşkuyla kullanır. Onun olayların akışını yeniden inşası, gerçeğe çok yakın görünmektedir. Bu inşa, gerekli olan çekincelerle birlikte sunulmuştur. Yayıncılık gereklerinin R. Blachère'i, başlangıçta çok daha geniş olan metni kısaltmaya ve değiştirmeye zorlamış olması üzücüdür. İnsan kendi kendine; R. Blachère'in, bu inşasında, mukayeseli mistik psikolojinin verilerine aşırı büyük bir rol verip vermediğini, Arap dünyasının ve özellikle de Hz. Peygamber'in çağındaki Mekke'nin sosyolojik tahlilinin ortaya çıkarabileceği şeyleri çok fazla ihmal edip etmediğini sorabilir.

Takip eden yıl, 1953'de, W. Montgomery Watt tarafından Hz. Muhammed'e tahsis edilen iki kitabın birincisi çıkıyordu¹³¹. Ben bu eserlerin, görüşüme göre özellikle yöntem açısından pek büyük olan değerlerinden başka

¹³⁰ *Le problème de Mahomet, essai de biographie critique du fondateur de l'Islam*, Paris, P. U. F., 1952. Aynı yazar tarafından konulan resim albümüne de bkz. *Dans les pas de Mahomet*, sunuş: R. Blachère, fotoğraf: Frédérique Duran, tanıtım yazıları: H. Delattre, Paris, Hachette, 1956. Cidde müzesinin "İslam öncesi putları" (resim 24 ve 25) sahiptir. Krş. G. Ryckmans, *Museum*, 71, 1958, s. 121, n. 9.

¹³¹ *Muhammad at Mecca*, Oxford, Clarendon Pres, 1953. Fransızca çevirisi (oldukça kötü ve aslının birçok değerli eki çıkarılmış): *Mahomet à La Mecque*, Paris, Payot, 1958. Krş. Bu çeviriye yazdığım önsöz, G.-H. Bousquet, Une explication marxiste de l'Islam par un ecclésiastique épiscopalien, *Hesperis*, 41, 1954, s. 231-247 ve benim makalem, La vie de Mahomet et le problème sociologique des origines de l'Islam, *Diogenes*, no 20, 1957, s. 37-64.

yerde yeteri kadar söz ettim. Bunun için burada kısa bilgilerle yetineceğim. Önce diyelim ki, W. M. Watt, henüz bir çözüme bağlanmamış meseleleri yeni bir bakışla gözden geçirmeyi başardı. O, kaynaklara başvurdu, bunların tahlilini yeniden yaptı ve vardığı sonuçları çok büyük bir açıklık ve anlaşılabilirlikle dile getirdi. Böylece o, bazı büyük Müslümanların hayat hikâyelerinden hareketle, -mesela, ilk mühtedilerin yaşını ve kabilesini belirlemek için- Hz. Peygamber'in "Arkadaşları" ve düşmanları hakkında muayyen sayıdaki verileri özetleyen bazı tablolar oluşturdu. Hz. Peygamber'in hayatının muhtelif olayları hakkında vardığı sonuçları ifadedeki açık ve dolambaçsız tarz ile daha sonra bu sonuçlardan yararlanmadaki kesin tarz, bir çoklarına, bunların güvenilirliklerine aşırı bir güven belirtisi gibi göründü. Fakat özellikle, uzun zamandan beri ilk olarak o, /202/ Muhammedî tebliğin başarısı meselesini, Grimme'in, bu tebliğin tamamen "toplumcu" niteliği hakkındaki yalın düşünceli tezlerine Snouck Hurgronje'nin tartışmaya yer bırakmayan cevabından¹³² beri oryantalistlerin kendisiyle yetindikleri dinler tarihinin bakış açısını aşarak ortaya koydu. W. M. Watt, İslam'ın ilk durumunu, içinde doğduğu toplumun bütüncül (ve sadece dini olmayan) durumuna bağlı olarak anlamaya çalıştı. Bu bütüncül durumda ekonomik şartların son zamanlardaki altüst oluşu ile buradan çıkan yeniden yapılanma, başta gelen bir rol oynuyordu. Bu, G. -H. Bousquet vasatısıyla, İskoçyalı Protestan kilise adamı W. M. Watt'ı Marksistlikle "suçlama"ya sebep oldu. Bu yöntem istenildiği gibi adlandırılabilir. Bunun yayılmasının Marx'a çok şey borçlu olduğu da kesindir. Fakat araştırmacı açısından bunu itibara değer bulmak için onun toplumsal hareketin saiklerinin esas itibarıyla doğru görünen bir tahliline dayanması ve bilhassa çok verimli görünmesi yeterlidir.

W. Montgomery Watt 1956'da Hz. Peygamber'in hayat hikâyesiyle ilgili kitabının, Hz. Peygamber'in hayatının Medine dönemine tahsis edilmiş olan ikinci cildini¹³³ yayımlıyordu. İlkinden daha az özgün olan bu cilt, bununla beraber, mesela Hz. Muhammed'in Medineli Yahudilerle ilişkilerinin ve yine Medineli kabilelerin durumunun gelişimi hakkında, özellikle de Hz. Peygam-

¹³² H. Grime, *Muhammad*, 1er Teil: *Das Leben*, Münster i. W. Aschendorff, 1892, s. 14; C. Snouck Hurgronje, Une nouvelle biographie de Mohammed, R. H. R., 30, 1894, s. 48-70, 149-178, şu eserde yeniden basılmış: *Verspreide Geschriften*, Deel I. Bonn ve Leipzig, K. Schroeder, 1923, s. 319-362.

¹³³ *Muhammad at Medina*, Oxford, Clarendon Pres, 1956; (Önceki cildinkinden daha iyi olan ama yine de bazı atlamalar ve tuhaf düşüncesizlikler taşıyan) Fransızca çevirisi: *Mahomet à Médine*, Paris, Payot, 1959.

ber'in Medine'deki toplumsal yasama yetkisi hakkında bir çok yeni görüş getirir. Yine de Arap kabilelerin çoğunluğunun Medine devletine ve onun resmi ideolojisi İslam'a bu kadar kısa bir zamanda bağlanışının sebepleri bize hala yetersiz bir şekilde aydınlatılmış görünüyor. Her halükârda Watt'ın eserinin bütünü bize, İslam'ın kökenlerinin incelenmesi hususunda esaslı bir gelişmeyi temsil eder görünüyor. Bu konuda artık, bu eserin yayımlanmasından önce yazıldığı gibi yazılamayacaktır.

Aynı yıl, R. P. Charles- J. Ledit'nin, esas gayesi Hz. Peygamber'in hayat hikâyesiyle ilgili olmayan kitabını¹³⁴ işaret etmek gerekir. Aslında o, İslam'ı özellikle tektanrıci dinlerin müminlerinin "tanrısız maddeciliğe" karşı zorunlu ittifakıyla ilgili Katolik muhitinde çok yayılmış olan iddialarla bağlantılı olarak yeni Hıristiyan ilahiyat bakış açısına sokmak ister. Yazar, /203/ Saint Thomas'da, "emredici" peygamberlik adını verdiği bir peygamberlik tipinin tanımını bulmuş olduğu için bu yönde aşırılığa kaçır. Bu tanım, bir aşamayı bir gruba veya bir şehre geçirtme hedefine sahiptir, ama yanılgıya düşmemeyi içermez. Hz. Muhammed, şu halde, bir manada, Allah'ın elçisi, İslam ise kutsal kitap dışı bir vahyin en yüksek noktası olabilecektir. Yazar bunun sadece bir faraziye olduğunu açıklar. O, bunun Hıristiyan ilahiyatçıların onayını almasından oldukça kuşku içindedir, Müslümanlar da, peygamberliğin bu yedek şekliyle elbette yetinmeyecekler. Ancak bizi hiç ilgilendirmeyen bu sorunun dışında, R. P. Ledit, eserinin büyük bir kısmını Hz. Muhammed'in hayat hikâyesine ayırmıştır. O, İslam'ın doğuşunu çok yararlı bir şekilde Bizans imparatorluğunun iç ve dış tarihine yerleştirir. Onun, Hz. Muhammed'in psikolojisi hakkındaki Jung ekolünden etkilenmiş düşünceleri (L. Massignon ilkörnekte kuramını daha önce kullanmıştı) ilgi çekici olup dikkate alınmaları gerekir. İslam hakkındaki görüşleri nüfuzlu ve içtenliklidir. Yazar, dikkatle okunmaya değer bu bilgice zengin kitabında büyük bir derin bilgi, büyük bir ustalık ve özellikle büyük bir hümanite/insanca davranış sergilemiştir.

Ertesi yıl, uzun zamandan beri haber verilen ve beklenen bir eser yani, Müslüman ve Arap araştırmalarının, klasikleşmiş bir dizi çalışma sebebiyle iyi tanınan eski bir üstadın, Maurice Gaudefroy-Demombynes'in kaleme aldığı

¹³⁴ Charles-J. Ledit, *Mahomet, Israël et le Christ*, Paris, La Colombe, 1956. Krş. Faslı Müslüman bir filozofun (üstelik en açıklarından olan birinin) eleştirel uyarıları: M. A. Lahbabi, *Revue de synthèse*, 3e série, no. 11-12 (Temmuz-Aralık 1958), s.305. Ayrıca krş. L. Massignon ile Y. Moubarac'ın, bu yayının Kilise'de neden olduğu yankılara imada bulunan notları: *Rev. des études islamiques*, 26, 1958, cahier II, s. 127.

ğı Hz. Peygamber'in hayatı kitabı yayımlanmıştı¹³⁵. En azından yirmi yıldan beri başlanılan bu eser, doksan dört yaşında olan yazarın, aynı yıl vukubulacak ölümüne çok yakın olduğu bir zamanda yayımlanıyordu. Fakat o, eksikliklerine rağmen, tam bilinçlilik halini, kanaatinin tam anlaşılabilirliğini ve inceliğini muhafaza etmişti. Onun eseri, genişliği ve kavrayıcı niteliği sebebiyle Buh'unkini hatırlatan gerçek bir özet kitaptır. Bir ilk kısım (İslam öncesi Arabistan hakkında özlü bir girişten sonra) Hz. Peygamber'in, bütün ayrıntılarıyla yeniden ele alınan, birçok küçük ayrıntıyla ve aynı şekilde çok insani bir sevgiyle tahlil edilen hayatına ayrıldı. Bu şekildeki bir tahlil, bizden, içinde yaşadığı zaman, mesafe ve çevre bakımından o kadar uzak olan bir insanı anlamak ve değerlendirmek için çok gereklidir. İkinci kısım, buraya kadar tahlil edilen yaşamöyküsü/ siyer kitaplarından çok daha eksiksiz bir şekilde Hz. Muhammed'in öğretisini ele alır: Tanrı ve evrensel tarih anlayışı (yaratılış, peygamberler, dünyanın sonu, ahiret, ölüm, cennet ve cehennem), ona göre iman ve müminin görevleri, toplumsal ahlak hakkındaki buyrukları, iktisadi hayat ve aile. Bütün bunlar, yazarın, değerini ve yetersizliklerini eleştirel bir şekilde değerlendirmeyi bildiği metinler üzerinde enine boyuna, zekice ve incelikli düşünmeden sonra, kaynaklar ve önceki çalışmalar hakkındaki derin ve aşağı yukarı tam bir bilgiye dayalı olarak yazılmıştır. Son düzenleme maalesef onun sağlık durumundan zarar gördü: Özellikle transkripsiyonlarda çok baskı hatası, /204/ yetersiz bir belirginliğe sahip bazı atıflar. O, son yılların çalışmalarını göz önüne alamamış olduğu uyarısında bulundu. Bu özet kitap, İslam öncesi Arabistan'ı hakkında büyük ölçüde aşılmıştır. Eserin teşvik ettiği düşünme biçimi, Aufklärung'un/ Aydınlanma Dönemi'nin açık ve kavrayıcı akılcılığının düşünme biçimidir. Genel olarak, kendine ait olan planı bakımından güçle aşılabilecek olan temel bir kılavuz kitap söz konusudur.

1957'de geniş dağıtımlı ama yüksek nitelikli Almanca bir dizi içinde, çok yazmış ama Hz. Peygamber'in hayatı hakkında kendi açısından genel bir bakış verme fırsatını henüz bulmamış olan, sorunun en iyi uzmanlarından birinin küçük bir kitabı çıkar¹³⁶. Burada, özet kitabı, özlü biçimi içinde en

¹³⁵ *Mabomet*, Paris, Albin Michel, 1957 (= *L'évolution de l'humanité*, 36).

¹³⁶ Rudi Paret, *Mohammed und der Koran, Geschichte und Verkündigung des arabischen Propheten*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1957 (= *Urban-Bücher*, 32). Krş. J. Sedláková'nın raporu: *Bi. Or.*, 17, 1960, s. 207-208. Onun, Bell ve Birkeland'ın tezlerini tartışması da şu makalesinde bulunur: *Leitgedanken in Mohammads frühesten Verkündigungen*, *O. L. Z.*, 52, 1957, s. 389-392. Yukarıda zikredilen (dn.27) makalede de kısmen bulunur.

büyük dikkate değer olan Rudi Paret söz konusudur. Kanaatleri gerçekte iyi desteklenmiş ve sağlamdır. Meselâ, ilk vahyin içeriği hakkında R. Bell ve H. Birkeland tarafından ortaya atılan tartışma konusunda düşündüğü şey böyledir. Bu yazarların aksine o, ahirette hesap vermeye dayanan tebliğin, beşeri kabulü zorlayan ilahî lütuflar üzerinde duran tebliğden sonraya yerleştirilmesinin makul hiçbir sebebinin bulunmadığını düşünür. W. M. Watt'a karşı o (bizim görüşümüze göre haklı olarak) düşünür ki, evlatlığının hanımı Zeyneb'le evlenme ile ilgili biraz utanç verici aşk hadisesinde bir hukuki evveliyet yaratma arzusu Hz. Muhammed'in zihninde hiçbir rol oynamamıştı. O, inanıyoruz ki çok haklı olarak, Hz. Peygamber'in siyasi tutumlarının büyük kısmının hazırlıksız niteliği üzerinde de durur. Bu, özellikle Watt'ın, onun yayımlı plânları hakkındaki iddialarına ters düşer. Oysa Grimme'in "toplumcu Muhammed" iddiasına karşı R. Paret'nin, kendi içinde doğru olan tavrı onu belki de İslam'ın kökeninde iktisadi-siyasi amillerin rolünü haksız yere küçültmeye götürür.

1959'da Paris'te Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili tamamen başka bir nitelikteki hacimli bir kitap yayımlanıyordu. Bu da tam olmayı isteyen bir kaptı. Oldukça yeni bir şey olarak bir Müslümanın yani Muhammed Hamidullah'ın eseri söz konusuydu¹³⁷. Dekken Haydarabad asıllı olan, Müslüman Nizâm Devleti'nin Hindistan tarafından yıkılıştının ardından sürgün edilen bu zat, İslam'a tahsis ettiği birçok çalışması sebebiyle uzun zamandan beri oryantalistler tarafından iyi tanınır. Hz. Peygamber hakkındaki kitabında yine, eserlerinin alışılmış kendine has özellikleri bulunur: Müslüman kaynakları hakkında derin bir malumat, genellikle az güvenilir bulunduğu için az kullanılmış olmakla beraber (Müslümanlarda yine çok nadir olan) bu meselelerle ilgili Batılı edebiyat hakkında geniş bir bilgi (Bonn Üniversitesi ile Paris Üniversitesi'nde doktora yapmıştır), /205/ nihayet İslam'a ve onun bütün nasslarına sarsılmaz bir iman. İnsan bu sakin imana ancak hayran olur. Fakat bu onun bütün çalışmalarına ve özellikle de, konusundan ve ilham meselesi hakkında Müslüman itikadının mevcut durumundan dolayı, bu eserine, kaynaklara her türlü eleştirel düşüniştten yoksun tam bir güveni gösteren savunmacı bir renk verir. Hz. Peygamber'in fiil ve sözleri hakkındaki rivayetlere (*hadîsler*) kesin tarihi belgeler olarak başvurulur. Halbuki birçoklarının, Hz. Muhammed'in ölümünden çok sonraya ait bir dönemin şartlarını ve müca-

¹³⁷ *Le Prophète de l'İslam*, I: *Sa vie*, II: *Son œuvre*, Paris, J. Vrin, 1378/1959, 2 c. (= *Études musulmanes*, 7).

delelerini yansıttıkları besbellidir. Onun bütün filleri, hatta en tartışma götürmeleri bile, doğru kabul edilmiş ve beğenilmiştir¹³⁸. Bütün Müslüman kurumları tarihötesi bir bakış açısı içinde, bireysel ve toplumsal hayatın ortaya koyduğu bütün sorunlara, mademki ilahi yoldan ilham edilmişlerdir, kesin ve ebediyen geçerli çözümler olarak, çoğu zaman büyük bir saflıkla, şiddetle savunulmuşlardır. Bunları söylemekle beraber bu eser, Hz. Muhammed'in hayatı ve eseri üzerine insanın bilebileceği şeyler hakkında bilimsel bir şekilde hazırlanmış özet kitap olarak değil, fakat bu konuda Müslüman yazarların söylemiş olduğu şeylerin yoğun hulasası olarak, bu şeyler hakkında geleneksel (ama aydınlanmış) Müslüman görüşünün sadık yansıtıcısı olarak son derece ilgi çekicidir. Kitap, onu kendisine az bilinen kaynaklardan çıkarılmış bir çok malzeme getirdiği için eleştiriyile kullanacak ve artık muhtelif konularda M. Hamidullah'ın görüşünü dikkate almayı küçümsemeyecek olan tarihçi için de önemlidir. Nihayet kitap, yazarın inancı paylaşılmasa da, ona can veren güçlü içtenlik sebebiyle cana yakındır.

1961'de W. Montgomery Watt, bilgince yazılmış iki cilt kitabının şimdi tarih sırasını takip eden bir anlatım çerçevesi içinde düzenlenen muhtevasını, bütün derin bilgi araçlarından arındırılmış küçük bir ciltte¹³⁹ baştan başa elden geçirdi. Düşünceleri bazen, daha kısa bir şekilde anlatılmakla anlaşılabilirlik bakımından daha iyi bir duruma geldi. Bunlar, Müslümanların vakıalarından hareketle ortaya çıkarılmış etki alanı çok daha geniş toplumsal sorunlar üzerine sürdürdüğü düşüncelerinden dolayı değiştirilmişlerdir. Özellikle düşüncelerin insan fiili, bhusus siyasi eylem üzerindeki rolü söz konusudur. Bu düşünceler aynı yıl, bizim şimdi burada ele alamayacağımız daha özenli bir kitapla¹⁴⁰ sonuçlandı./206/ O, titiz tarihi bakış açısından, Hz. Muham-

¹³⁸ Günümüz ahlak bilinci için, Benü Kurayza'nın katliamı (s.388 vd.) gibi can sıkıcı olan filler söz konusu olduğunda metinlere karşı (Heykel'le aynı anlayışta, krs. yukarıda dn.22) biraz patavatsızlıkla. Bu katliama karşı yazarların tavrı, oldukça iyi bir ölçerdir. Ayrıca, bana B. Lewis'nin gösterdiği gibi, Alman Rudi Paret'i 1957'de, bu fiili bizim ahlak anlayışlarımızın ışığında değerlendirmemizin gerekmediğini, zira "savaş halindeki o zamanın adetleri, bizim, Cenevre Sözleşmesi döneminde alıştıklarımızdan, bir çok bakımdan daha hoyrat olduklarını" (*Mohammed u. der Koran*, s.112) kabul ettiğini görmek oldukça acı bir tersine alaydır. Yorumuz!

¹³⁹ *Muhammad Prophet and Statesman*, London, Oxford University Pres, 1961; Fransızca çeviri: *Mahomet, prophète et hom d'État*, Paris, Payot, 1962 (= *Petite Bibliothèque Payot*).

¹⁴⁰ *Islam and the Integration of Society*, London, Routledge and Kegan Paul, 196 (= *The International Library of Sociology and Social Reconstruction*).

med'in son başarılarını izah etmek için 627-628 tarihindeki İran bozgununun önemini daha açık bir şekilde gördü.

Aynı yıl bu satırların yazarı, halka yönelik bir dizi içinde Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili bir kitabını yayımlattı¹⁴¹. O, bu eserinde, kendisinden öncekiler tarafından elde edilen sonuçlardan yararlanarak, bu kimseler tarafından yeterli derecede ele alınmadığını düşündüğü bazı bakış açılarını geliştirmeye gayret etti. Böylece, dizinin niteliğine uygun olarak ölçülü bir şekilde, Hz. Muhammed'in ilk tebliğindeki kıyamete dair düşüncelerinin, dönemin uluslararası siyasi durumuyla ilişkisini göstermeye çalıştı. Bu tebliğin toplumsal ilişkilerinin özellikle Watt tarafından gösterildiği düşüncesiyle o, tebliğin kahramanının kişisel psikolojisinin gelişiminin, sonunda kahramandan nasıl da zamanın ve çevrenin ihtiyaçlarına cevap veren bir ideolojiyi söylemeye ve yaymaya kabiliyetli bir insan çıkardığını göstermeye gayret etti. O, bu ideolojinin, bu tip hareketlerin değişmezleri gibi görünen bazı nitelikleri nasıl sergilediğine, özellikle imalarla, işaret etti¹⁴², Hz. Muhammed'in etrafında toplanan topluluğun sırasıyla aldığı sosyolojik şekilleri tespit etmeye, onun, yeni

¹⁴¹ Maxime Rodinson, *Mahomet*, Paris, Club français du livre, 1961 (= *Portraits de l'histoire*, 32). Ben bu makale fırsatıyla özellikle bazı zaruri düzeltmelere işaret etmek istiyorum: s. 23, str.24-25, cümlelerin sonu "conçu..."den itibaren silinecek. Burada İslamöncesi dönemle ilgili doğrulanmayan bir veri söz konusudur; -s.28, str. 11, "kapılara" değil "tapınağa" okunacak; -s.45, 46, 306, Emine değil Âmine okunacak; -s.181, str.15, "yer sıçanı" yerine "Arap tavşanı" konulacak; -s.236, str.10, *hâr'im* okunacak. Bana bu yanlışları gösteren ve başka dikkat çekici uyarılar yapan çok değerli hocalarım ve dostlarım G. von Grunebaum, G. Levi della Vida ve L. Massignon'a teşekkür borçluyum. s.236'ya eklenecek: Ben bilinçli olarak, E. Beck'in, J. Jomier tarafından kabul edilen (*Études*, Ocak 1961, s. 82-92) sonuçlarına (*Orientalia Christiana Periodica*, 14, 1948, s. 398-405, bunlar Fransızca olarak *M. I. D. E. O.*, 6, 1959-1961'de tekrar edilmiş: s.405-408) rağmen şu kanaattem ki,

Tor Andrea tarafından zikredilen Aziz Éphrem metninin, biraz yukarda (bent 15) Hz. Meryem'in cennette etrafında erkek varlıkların, meleklerin, peygamberlerin, havarilerin yığıldığını görmüş olması gibi; yasağa uyanların dürüstlüğüne karşılığını verecek olan ilahi şarapların, sevimli dişiliği çağrıştıran üstü kapalı özel bir cinsel manası vardır. Krş. M. Guidi'nin farklılıklara sahip düşüncesi: *Rivista delgi studi orientali*, 17, 1938, s. 126-127.

¹⁴² İslam'ın sosyolojisi hakkındaki Brüksel ilmi toplantısına (Eylül 1961) sunduğum tebliğime (Problématique de l'étude des rapports entre Islam et communisme (*Colloque sur la Sociologie musulmane, Actes*, Bruxelles, 1962 içinde, s.119-149 ve makaleme (Nature et fonction des mythes dans les mouvements socio-politiques d'après deux exemples comparés, *Cahiers internationaux de sociologie*, 33, 1962, s.97-113) bkz.

bir devlete doğru gelişiminin sebeplerini, Arabistan'ın bu devlete ve onun ideolojisine yoğun katılımının nedenlerini göstermeye çalıştı.

Bu yoğun Avrupalı ürünlerin etkisiyle Arap tarihyazıcılığında bir gelişme kendini hissettirmeye başlar. Bu açıdan, Oxford'dan diplomalı, Irak'lı profesör Salih Ahmed el-Ali'nin İslamöncesi Arabistan ve Hz. Muhammed'in hayatı hakkındaki kitabını dikkate almak uygun olur¹⁴³. /207/ Şüphesiz yazar klasik ve yazıtsal kaynaklara girmedi ve Arap tarihini, bu kaynaklara bağımlı olduğu için ancak ikinci elden anlatıyor. Aynı şekilde, Müslüman dini düşüncesinin gücü onun, İslam'ı çevrenin durumuna cevap veren bir ideolojik hareket olarak doğduğu şeklinde izah etmesine mani olmuştur. Fakat birçok konuda Müslüman çevrede cereyan eden düşünceleri incelikleriyle belirtmek maksadıyla oryantalistlerin eserlerini (Maalesef sadece İngilizce veya Fransızca neşredilenleri veya bu dillere çevrilenleri biliyor) zekice kullanır. Ayrıca o, Ortaçağ Müslüman desteğine sığınmayı da bilir; artık biricik ve yekpare bir veri gibi görünmeyen bir Vahiy tarihi çizer. Hz. Muhammed'in düşüncesinin, gayrimüslimlerin (Yazar bilhassa W. M. Watt'ın eserlerini kullanır) iddialarına göre sıralanan aşamaları böylece birbirini takip eden vahiyler dalgasına oturtulur. Bu, ilahiyatın zincirlerinden kurtulmuş bir tarihyazıcılığı yolunda bir ilk adım; tam tamına, 17. yüzyılda Richard Simon'un, ilahi lütuftan mahrumiyeti bahasına, Eski Ahid'i işleyişinde geçtiği aşamadır. Umalım ki, İslam'da değişim, Simon'un tezlerinin Mutlak Yetkili Makam tarafından ancak 1963'de *Divino afflante spiritu* genelgesi ile kabul edildiği Katolik Kilisesi'nde olduğundan daha hızlı olsun¹⁴⁴.

¹⁴³ *Muhâdarât fi ta'rîhi'l-arab* I (İngilizce başlıkla Arapça olarak: Saleh A. El-Ali, *Lectures on the history of the Arabs*, vol. I: *Pre-islamic States, Beduin Life and Institutions, The Life /207/ of Muhammed and Islamic Preaching in Macca*), Baghdad, al-Ma'aref Pres, 1955. Ben ikinci cildi göremedim.

¹⁴⁴ Kur'an metniyle alakalı, yine de çok ihtiyatlı bir tenkid tezi, Kahire'de 1947'de bile şiddetli bir silahlı ayaklanmaya yol açtı. Savaştan bu yana yayımlanmış yaşamöyküsü/siyer kitapları arasında şunlara da işaret edelim: Büyük İtalyan Arabiyatçısı C. A. Nallino'nun 1916 konferanslarının, çok kısa ama büyük bir kanaat güvenilirliğine sahip metninin ölümünden sonra çıkan baskısı; H. Holma'nın, aşağıda (150. dipnotunun sayfasında) söz konusu edilecek kitabı; E. Dermenghem'in, kendisinden bahsettiğimiz (yukarıda, dn.19) küçük kitabı; seçkin bir İranlı'nın, içinde tamamen şii bir anlayışın yansıtığını görmenin ilgi çekici olduğu, imgeleme gücü kuvvetli ve iyi yazılmış kitabı (Zain al-Abidine Rahneha, *Le prophète*, Paris, La Colombe, 1957). Müslüman yazarların son zamanlarda Arapça olarak yazdıkları yaşamöyküsü/siyer kitapları, biraz önce zikredilmiş olan hariç, genellikle Heykel'in berisinde kalırlar (Mesela Muhammed Hâlid, *Hâtemü'n-*

IV. Özel Sorunlar

Şimdi, ayrıntılara girmeksizin, İslam Peygamberi'nin hayat hikâyesinin tarihçiye, sosyoloğa ve psikoloğa çıkardığı temel sorunları gözden geçirmek ve bu vesileyle, bunları ele alan bazı büyük eserleri belirtmek uygun olabilir. Bizce oldukça açık ki, bu sorunların karmakarışıklığı ve aşama sırası ekseriya anlaşılammıştır.

Genel tarihçinin dikkatini hemen çeken temel sorun, 7. asırda şaşırtıcı Müslüman fetihler dalgasının sebepleri sorunudur. Bu sorun iki bölüme

Nebiyân, Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1375/1955). Ben el-Ğamrâvî'nin eserini de, Lübnanlı saygın âlim Muhammed İzzet Derveze'nin, sadece M. B. al-Bîtâr'ın *Revue de l'Académie arabe de Damas*, 29, 1954, s. 604-608'deki raporuyla tanıdığım *Sîretü'r-Rasûl*'ünü de göremedim. Bu yazar, İslam öncesi Arabistan hakkındaki kitabında olduğu gibi, bu eserinde de kaynak olarak sadece tek güvenilir tanık olan Kur'an'ı kabul etmek ister. Vahye olan kesin imanına rağmen bu yöntem, Arap dünyasını siyerle ilgili hadislerle karşı eleştirel bir tutuma özendirme değerine sahiptir. Ben, yeni rejimin eski Mısırlı bakanı Fethi Radvân'ın, (az gelenekçil) tezi, İslam'da Hz. Muhammed'in devrimci dehasının belirtisini görmeye dayanan siyer kitabını da (*Muhammed es-sâiru'l-a'zam*, 1954) inceleyemedim. Müslümanların bu, imanlarını inkar etmeksizin onun vechesini modernleştirme çabası ile ilgili olarak, Mahmud Buzuzu tarafından 1950'de Cezayir'in Müslüman İzcilerine yönelik olarak hazırlanan ince bir kitapçıktaki tuhaf ve manidar bir örneği zikredelim (*Le dernier Messager*, Alger, S. M. A., ty., 32 s.= *Les cahiers S. M. A. au service des jeunes*, no. 1). Bu, Essad Bey, Dinnet vb.'nin görüşlerine göre hazırlanmış zekice, kolay anlaşılır, savunmacı bir özet kitaptır; içinde, yasadışılık, Peygamber ve aydınlar vs. gibi aktüel sözcük ve terimler kullanılmıştır. Kaynaklarından biri, Muhammed Ali'nin ustaca yazılmış kitabının içerdiği savunmacı kısa yaşamöyküsüdür: *The Living thoughts of the Prophet Muhammad*, London, vs./208/ Cassell (1947), Fransızca çeviri: *La pensée de Mahomet*, Paris, Corréa, 1949. Örnek olarak bu eser Benu Kureyza'nın katliamının sözünü hiç etmez. Yazar, Hz. Peygamber'in birçok kadınla, onlara acıdığı için evlendiği değerlendirilmesinde bulunur. Onun yaşında, (kendi yaşı ondan biraz yüksek olan) küçük Âişe ona gereği gibi yeterdi! M. Hamidullah, Hz. Peygamber'in, Suudi milletvekili (1946'da ölmüş) Ba Seleme tarafından kaleme alınmış dört ciltlik bir yaşamöyküsü kitabına işaret eder (*Battlefields*, s. 36). Bu zat, seyahatler ve yerinde araştırmalar yaptı, bu açıdan bazı yeni bilgiler vermiş olabilir. Yine Ahmediyeye yani, gerici de olsa, bir manasıyla (A. Bausani'ye rağmen) modernist olarak nitelenebilecek bir mezhebe ait yeni bir yaşamöyküsü/ siyer kitabını kaydedelim: Mirza Bashir-ud-din Mahmud Ahmad, *The Life of Muhammad*, Rabwa (Pakistan), The Ahmadiyya Moslem Foreign Missions Office, ty., 221 s.; eleştirel incelemesi P. Masnou tarafından yapılmış: *Arabica*, 8, 1961, s. 324-325. Yine de aşağıda 182. dipnotunun sayfasındaki eklere bkz.

ayrılır saldırının sebepleri sorunu ve başarının sebepleri sorunu. Bu sonuncusu büyük oranda Bizans ve İran tarihi uzmanları ile ilgilidir. Niçin bu büyük imparatorluklar ilk çarpışta böyle çöktüler? Şüphesiz iki tarafı zayıflatan büyük 602–628 savaşı vardır. Fakat tarihçinin, bunda, onların zamanla kendilerini toparlamalarını engellemiş olan daha derin sebepler görmesi gerekirdi. Biz bu noktada sözü yetkililere bırakıyoruz¹⁴⁵. Saldırının sebeplerine gelince bunlar ancak kısmen, Hz. Peygamber'in hayatının sonunda başlatılan seferlere hastırlar. Arapların, bereketli Hilâlin bölgelerine taşması İslam'dan önce çok uzun zaman sürekli var olagelmıştır. Saldırının sebebini Arabistan'ın tedrici sözümona çölleşmesinde (Caetani), talana karşı dayanılmaz psikolojik temayülde (Lammens), saldırganlığa karşı sebepsiz eğilimde (J. Schumpeter) görenler vardır¹⁴⁶. Fakat iklimin değişmesi, /209/ Caetani'nin zamanında hayal edilemeyecek kadar karmaşıktı ve şayet kısa bir kuraklık dönemi Hz. Muhammed'in sağlığında başlamışsa bu hiçbir şekilde yayılma eğilimlerinin çok önceleri etkin olduğunu ifade etmez¹⁴⁷. Müşterek psikoloji ve halkların ruhu ile yapılan açıklamalara gelince bunların boş şeyler oldukları o kadar gösterildikten sonra, tarihçiler üzerinde artık etki yapmaması umu-

¹⁴⁵ Bununla beraber krş. G.-H. Bousquet, Observations sur la nature et les causes de la conquête arabe, *Studia Islamica*, 6, 1956, s. 37-52. Bu makaleya ben *Diogené*'deki makalede (no 20, Ekim 1957, s. 56 vd.) eleştirdim; A. Sharf, Heraclius and Mahomet, *Past and Present*, 9, Nisan 1956, s. 1-16.

¹⁴⁶ L. Caetani, *Studi di storia orientale*, c. I, Milano, 1911, özellikle s. 21 vd., 279, 366-368 ve *Annali dell' Islam*'ında (Milano, 1905 vd., c.I ve II) muhtelif sayfalar; H. Lammens, *Le berceau de l'Islam*, I; *Le climat, les Bdouins*, Roma, 1914; J. Schumpeter, Zur Soziologie der Imperialismen, *Archiv für Sozialwissenschaft und Soziopolitik*, Tübingen, 46, 1918-1919, s. 1-39, 275-310, kısmi çeviri: *Les conquêtes de l'impérialisme arabe*, çev. G. -H. Bousquet, *Rev. africaine*, 94, 1950, s. 283-297. Olaylar hakkında, R. Dussaud'nun eski sentezi (*Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, Leroux, 1907), (aslında ele alınan sahanın bütününe artık vakıf olmayan) yazar tarafından düzene sokuldu ve tümüyle gözden geçirildi: *La pénétration des /209/ Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, Geuthner, 1955 (= *Institut français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique*, 5). Ayrıca verilen bilgiler Suriye'yi aşar.

¹⁴⁷ K. W. Butzer, Late Glacial and postglacial climatic variations in the Near East, *Erdkunde*, 11, 1957, s. 21-35. Ortadoğu'da 590'dan 645'e kadar herhalde bir kuraklık dönemi yaşanmış olacaktı. Biz de bunun mevcut eğilimleri arttırdığını inkâr etmiyoruz. Krş. a.mlf., Der Umweltfaktor in der grossen arabischen Expansion, *Saeculum*, 8, 1957, s. 359-371.

lur. Zaten 1910'dan beri, C. H. Becker¹⁴⁸, diğerlerinden daha düşük bir hayat seviyesine sahip halkların bunlardan üstün bir askeri güçle donatılmış oldukları her defasında karşımıza çıkan bu yayılcı eğilimlerin ekonomik sebeplerini kesin olarak görmüştü. Bu şartlar özellikle bazı hayvan yetiştiricisi göçebeler, güçlü bir devletin korumadığı veya artık korumadığı ziraatçı toplulukların sınırında bulduklarında görülürler. Geriye, 8. yüzyılda Arapların başarılarının, saldırganlarla ilgili sebeplerinden biri olarak; onlara ilham veren, bizim görüşümüze göre bilhassa çevredeki medeniyet tarafından eritilmeyi engelleme işlevi bulunan dini ideoloji yani önceki baskın dalgaları kaderinin geri dönen çizgisi kalır.

Fakat Araplar, Bizanslıları ve İranlıları böylece çarpmak için önce, söz konusu ideolojiden yani İslam'dan esinlenmiş bir devlet şeklini almak zorundaydılar. Bu, İslam'ın Arabistan'daki başarısının sebepleri sorununu ortaya çıkarır ve iyi görmek gerekir ki, bunlar, onun dünya çapındaki başarısının kilerden farklıdır. Ayrıca (bize göre Watt tarafından iyi açıklanmış olan) Mekke'deki, (daha karmaşık olan) Medine'deki ve Arabistan'ın genel ihtidasının başarısının sebeplerini birbirinden ayırmak gerekir. Anılan son yaşamöyküsü/siyer yazarları bunları, bu sorun da önceki sorun da iyice incelenmeksizin, uzun uzadıya tartıştılar¹⁴⁹.

Bizce esas itibarıyla siyasi duruma ve Arabistan'ın bazı yerlerinde derin bir ekonomik dönüşümle son derece allak bullak edilen toplumsal duruma bağlı görünen bu başarıların açıklamasının yanında bu durumun, başka birçok ihtimal varken niçin bu sonuca yol açtığını da görmek gerekir. Açık ki bu, /210/ Hz. Muhammed'in şahsiyetine bağlıdır. O halde, Hz. Muhammed'in, söz konusu çözümünü şuurunda çekindiği tarzın gereklerine uygun bir şekilde şekillendirmesinden sonra anılan duruma bu çıkış yolunu önermeye

¹⁴⁸ *Der Islam*, c. I, 1910, s. 1-21; şu kitap içinde yeniden basılmış: C. H. Becker, *Vom Werden und Wesen der islamischen Welt, Islamstudien*, I, Leipzig, 1924, s. 1-23. G.-H. Bousquet (Quelques remarques critiques et sociologiques sur la conquête arabe et les théories émises à ce sujet, *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, Roma, 1956, c. I içinde, s. 52-60) bu sonuçlara itiraz eder. Ben *Diogené*, no. 20, Ekim 1957, s. 56 vd.'nda ona cevap vermeyi denedim.

¹⁴⁹ E. A. Belliaev'in özetlemesi (*Formation on the Arab state and the origin of Islam in the VIIth century, Obrazovanie arabskogo gosudartsva i voznikovenie Islama v VII veke*, Moscou, Éd. de l'Académie des sciences de l'U.R.S.S., 1954 (= *Papers presented by the Soviet Delegation at the XXIII International Congress of Orientalists, Islamic Studies*) (İngilizce ve Rusça) bize çok fazla basitleştirilmiş bir Marksçılık gibi görünüyor.

nasıl hazır bulunduğunu anlamak için bu şahsiyetin oluşumunu incelemek gerekir.

İşte burada önce Hz. Muhammed'in derin psikolojisi hakkındaki soruyu sormak gerekir. Diğer bakımlardan son derece gerçekçi olan bu zat tarafından temsil edilen mistisizm biçimi o kadar kolaylıkla açıklanabilir değildir. Mistik psikoloji hakkında Kuzey Avrupa'daki çalışmaları iyi bilen Finlandiyalı H. Holma, esas amacı bu sorunları çok açık bir şekilde ortaya koymak olan bir yaşamöyküsü/siyer kitabı yazdı¹⁵⁰. R. Blachère'in tavsiye ettiği¹⁵¹ gibi, psikanalizin yardımlarının, şüphesiz ihmal edilmemesi gerekir. Fakat şimdiye kadar bu bilimdalının tarihle ilgi yorumda yaptığı alışılmadık çalışmalar, şüpheciliğe yol açtı¹⁵². Tabii olarak yine burada herhalde tamamen dini olan çevreyi aşmak ve bu müstesna şahsiyetin tam bir açıklamasını vermek gerekir. Kur'an bize, bu açıdan henüz dikkatli bir şekilde tamamen incelenmemiş bulunan çok zengin bir kaynak sunar.

İstidatlarının dışında, ruhunun mahrem yapısını onun kültürel oluşumu içinde değerlendirmek gerekir. Burada, o kadar tartışılan "etkiler" sorununu tekrar buluruz. Bu konuda, geniş derin bilgisi Arabistan ve İslam alanını çok aşan bir bilgin olan Geo Widengren'in kaleme aldığı kitap üzerinde bir süre durmamız gerekir. O bilhassa İrani dinler hakkındaki araştırmalarıyla bilinir, fakat çalışmalarını daima, (diğerleri meyanında) Sami dinleri ve İslam'la ilgili edebiyat üzerindeki derin bir bilginin katkısını da ekleyerek, bir karşılaştırmalı dinler tarihi perspektifinde tasarlamıştır. Özellikle, *King and Saviour* genel başlığı altında, eski doğu ülkelerindeki kutsal krallığın incelenmesine tahsis edilmiş, çok farklı genişliğe sahip bir dizi eser kaleme aldı. Beklenmedik bir şekilde, "Allah'ın havarisi Muhammed ve miracı"na¹⁵³ ayrılan çok yüklü ve

¹⁵⁰ H. Holma, *Mahomet, prophète de l'Islam*, Paris, Flammarion, 1947. Fince aslı 1943'de çıkmıştı. Bilhassa krş. s.149-162.

¹⁵¹ *Le problème de Mahomet*, s.34.

¹⁵² Hz. Muhammed hakkında krş. Owen Berkeley-Hill, A short Study of the life and character of Lohammed, *International Journal of Psycho-Analysis*, 2, 1921, s. 31-53. Yazar çok açık yüreklilikle inanyordu ki; "büyük Arap peygamberin hayatı hakkındaki ifadelerde ne belirsiz ne de esrarlı hiçbir şey yoktur" (s.31). Fakat bazı önerileri belki dikkate alınabilir (kendisi gibi dul olan annesinin yerine geçen biri olarak Hatice hakkında krş. s.45)

¹⁵³ *Muhammad, the Apostle of God, and his Ascension (King and Saviour, V)*, Uppsala, A. B. Lundequist et Wiesbaden, O. Harrasowitz, 1955 (= *Uppsala Universitets Årsskrift*, 1955: 1). Aynı anlamda, daha mütevazi bir şekilde krş. I. Lichtenstadter, *Origin and*

çok bilgince kaleme alınmış kitap, bu dizide 5 numara altında yer alır. Bu kitap, bazıları daha önce diğer yazarlar tarafından ileri sürülen fakat onun tarafından zenginleştirilen, açıklığa kavuşturulan, son derece ilgi çekici mukayeseli önerilerle doludur. /211/ Burada sadece, okuyucuyu bunlara havale etme ve genel sonuçları hakkında bir fikir verme imkânına sahibiz. Widengren Hz. Muhammed'i, bir semavi Elçi tiplendirmesi çerçevesine yerleştirmeye çalışır. Sadece başlangıçtaki İslam'ı değil, içinde *imânın* şahsiyetinin o denli hatırı sayılır bir rol oynadığı şii İslam'ının görünümü gibi sonraki görünümleri de içine katmak suretiyle ona göre İslam'da iki din tipi buluşur: Vahyin bir İlahi Kurtarıcı vasıtasıyla veya bir Peygamber vasıtasıyla herkes için bir defa getirilmiş olduğu kurumsal tip ve; ilhamın, ilahi keşiflerin yardımıyla, ilahi tecessüm, Tanrı'nın Nuru veya Ruhu yahut Semâvi Havari vasıtasıyla, aynı ilahi varlıktan, Semâvi Havariden peşpeşe gelen uzun bir "aşağı doğru inenler/ahfad" zinciri oluşturan yeni bir yeryüzü temsilciler silsilesine ulaştırıldığı karizmatik tip. Bu sonuncu tip, ilahi kırala dair eski mitik ve şarkî ibadet şemasının, aşağı yukarı, bütün ayrıntıları ile birleştirilir. Bunun bir yansıması özellikle eski *mi'râc*, Hz. Muhammed'in Göğe Yükselişi hikâyesinde bulunur. G. Widengren'in düşüncelerinin ayrıntılı olarak tartışılması gerekir. Her halükârda onun kesinlikle doğru bir istikamette olan gayretini; İslam'ın başlangıcındaki temel düşüncelerinin, irfanlık kaynaklı veya onunla uyumlu bulunan ve İran'ın rolünün oldukça önemli olduğu büyük doğu din hareketlerinin düşünceleriyle ilişkisini akılda tutmak gerekir.

Hız. Muhammed'i etkileyen Yahudi ve Hıristiyan kaynaklı düşünceler daha az dolaylı, aynı şekilde daha az yaygın, daha kolayca ulaşılabilir durumdadırlar. Önceki dönemde, gördüğümüz gibi, çok geniş bir şekilde tartışılmış olan bu sorun, özellikle Katolik çevrede Hıristiyanlıkla İslâm arasında bir yakınlaşma hedefleyen yeni eğilimlerin etkisiyle yeniden ele alındı. İşte Dominik tarikatına bağlı R. P. Jomier'nin İncil ile Kur'ân'ın ilişkilerine değerli küçük bir kitap tahsis etmesi açıkça bu öğretisel gayeye matuftur¹⁵⁴. Söz konusu bu eğilimi göz önüne alındığında, Kur'ân'ın ihtiva ettiği Kutsal Kitap unsurlarından, İslâm'ın kutsal kitabına eklenen, Peygamberlere ve Hz. İsa'ya imandan hangi fayda sağlanabilir? Bununla beraber R. P. Jomier'nin özet kitabı, bir taraftan bu konunun meşgul ettiği kimseler için önemini muhafaza

Interpretation of some Qur'anic symbols (*Studi orientalistici in onore di G. Levi della Vida*, Roma, 1956, c. II, s. 58-80).

¹⁵⁴ Jacques Jomier, O. P., *Bible et Coran*, Paris, Éd. du Cerf, 1959 (= *Foi vivante*).

eder, diğer taraftan Kur'an verileriyle İncil verilerini kendilerine has çerçeveye yerleştirirken, tarihi bakış açısını (özenli bir şekilde) korumayı da bilir. Kitabında; aydınlıklara ve farklılıklara büyük ağırlıklılık ve anlayışla işaret etmek suretiyle, İncil ile Kur'an'ın muhtelif kısımlarının ilişkileri hakkında, Kur'an'ın Kitab-ı Mukaddes'in büyük şahsiyetleri ve Hz. İsa ile ilgili ifadeleri ve Müslüman kardeşliği, tarih felsefesi, barış öğretisi gibi bazı konular hakkında, aşikâr bir derin bilgi görüntüsü olmaksızın ama konudan iyi haberdar olan bir dizi açıklama ve aydınlatma bulunabilir.

Bayan D. Masson'un, çok daha hacimli olan kitabı¹⁵⁵, /212/ yazarın benimsediği hatırı sayılır çalışmaya rağmen, tarihçiye daha az yaralı olacaktır. Bu eserin İslam'la Yahudi ve Hıristiyan dinlerinin ilişkileri hakkındaki bakış açısı, gerçekte, bu sefer aşağı yukarı her türlü tarihi kaygıdan kurtarılmış öğretye dair bir karşılaştırmadan ibarettir. Bayan D. Mason zaten bize, (Yahudi, Hıristiyan, Müslüman) metinleri; Tanrının birliği, yaratma, vahiy, Kur'an'ın rolü, ahiret gibi Tanrı üzerine merkezleştirilmiş bir ilahiyat sentezinin büyük çerçeveleri içinde düzenlemekle yetinerek, çok az bir bilgince tartışma sunar. O, bunun için uzun uzadıya zikrettiği büyük kutsal kitapları, Eski ve Yeni Ahid'i, Kur'an'ı incelemiştir. Gerçekliği tartışmalı İncil metinleri, Yahudi ve Müslümanların rivayet kitapları, Kilise Babaları da ekseriya mevcut çevirilere göre veya (Hıristiyan ilahiyat edebiyatı için) Katolik kitaplığının sunduğu oldukça basit *Enchiridialara* göre uzunca zikredilmişlerdir. Bu inceleme şüphesiz çok faydalıdır ve içerdiği belge yığını sayesinde araştırılacak önemli bir malzeme sunar. Ama tarihçi, büyük oranda tam bir tarihi özümleme eksikliği sebebiyle hayal kırıklığına uğrayacak ve bazen öfkelenmektedir.

Tamamen Hıristiyan etkisi hakkında işaret edilecek az yenilik vardır. Sadece, P. Michel Hayek'in kaleme aldığı ve bizi yalnız Kur'an'la ilgili kısımdan dolayı ilgilendiren, Hz. İsa hakkındaki Müslüman metinlerin basit derlemesini¹⁵⁶ kaydedelim. Aksine Yahudi etkisi birçok çalışmanın konusu oldu.

¹⁵⁵ D. Mason, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne, études comparées*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1958, 2 c.

¹⁵⁶ Michel Hayek, *Le Christ de l'Islam*, tanıtılan, tercüme edilen ve açıklanan metinler, Paris, Éd. du Seuil, 1959. Şu eserlerle de krş. J. M. Abd-el-Jalil'in değerli kitabı: *Marie et l'Islam*, Paris, Beauchesne, 1950; J. Henninger, *Spuren vhristlicher Glaubenwahrheiten im Koran*, Beckenried, Seminar Schöneck, 1951 (*Neue Zeitschrift f. Missionswissenschaft*'ın 1945'den 1950'ye kadar yayımlanan 1-5 arası ciltlerinde çıkmış makaleler derlemesi). Özellikle, H. Michaud'nun bilgiyle çok iyi donatılmış, dikkate değer yeni küçük sentezine işaret

Bunların arasında, ekseriya faydalı ama az ve kötü kullanılan derin bilgi malzemesiyle dolu bir kitap vardır¹⁵⁷. Hz. Muhammed'in hagadik* bilgisi üzerinde, ileride kendilerinden söz edilecek aşırı sonuçları cesaretlendirecek derecede birçok kez duruldu¹⁵⁸. Juda çözü yazmalarının keşfi, C. Rabin'e, 7. yüzyılda Arabistan'da sergilenen Yahudilik tipi hakkında çok önemli mülâhazalar geliştirme imkânı verdi. Herhalde, Kumrân ahalisinin soyundan gelen ve yazarın bağınaz bazı Ferisiler olarak tahmin ettiği hahamlık karşıtı Yahudiler söz konusu idi. Bu akilyürütme yoluyla insan her zaman kesin bir kaniya varamaz, ama /213/ burada takip edilecek ilgi çekici bir hadde vardır¹⁵⁹. Bu konu son zamanlarda çok az ilmi niteliğe sahip bir tartışma bolluğuna yol açtı. Bununla beraber buna işaret etmek uygun olur. Zira uzman olmayanlar nezdinde ilgi uyandırabilir. Hana Zakarias takma adıyla yazan (Ocak 1959'da ölmüş) bir din adamı, daha önce G. Weil tarafından 1843'de ve A. Sprenger tarafından 1858'de farklı şekiller altında ortaya atılmış olan bir "hipotezi" yeniden ele almıştır¹⁶⁰. Bağınaz bir Müslüman karşıtı, İslam'la bir yakınlık kurmayı tavsiye eden Katolıklere muhalif biri olan- ayrıca bu tartışma, Ceza-yir savaşı karşısında siyasi tercihlerin arka zemini üzerinde yer alıyordu- H. Zakarias'ın uzun uzadıya anlattığına göre, Hz. Muhammed Yahudiliği dünyaya yaymak amacıyla bu yolu kullanmaya karar vermiş usturuplu bir haham vekili, kültürsüz bir Araptan başka biri değildi. Kur'ân bu hahamın eseridir ve onda, genellikle Allah'ın Peygamber'ine yönelttiği sözler için yer alan

edelim: *Jésus selon le Coran*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1960 (*Cahiers théologiques*, 46). Aşağıda, s. 2'deki ekle de krş.

¹⁵⁷ A. I. Katse, *Judaism and Islam, Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and its commentaries, Surahs II and III*, New York, Bloch Publishing Co, 1954. Krş. G. Vajda'nın raporu: *Rev. des études juives*, 113, 1954, s. 72-73.

* Eski Ahid'deki ahlaki ve tasavvufi hikâyelerin, mesellerin detaylarının, açıklamalarının anlatıldığı metinlerle ilgili (Çev.)

¹⁵⁸ Krş. Oberman, *Koran and Agada, the Events at Mount Sinai*, *A. J. S. L.*, 58, 1941, s. 23-48; a.mlf., *Islamic Origins, A Study in Background and foundation*, *The Arab Heritage* içinde, ed. N. A. Faris, Princeton, Princeton Univ. Pres, 1944, s. 58-120. Krş. Y. Moubarac, *Moïse dans le Coran, Moïse, l'homme de l'alliance* (= *Cahiers sioniens*, 8. yıl, 1954, no. 2-4) içinde, Paris, Desclée, 1954, s. 373-391; J. Macdonald, *Joseph in the Qur'ân and Muslim Commentary*, *The Muslim World*, 46, 1956, s. 113-131, 207-224.

¹⁵⁹ C. Rabin, *Qumran Studies*, London, Oxford Univ. Pres, 1957 (= *Scripta judaica*, II). Ayrıca krş. E. F. F. Bishop, *The Qumrân scrolls and the Qurân*, *The Muslim World*, 48, 1958, s. 223-236.

¹⁶⁰ Krş. Th. Nöldeke, *Geschichte des Qorân*, 2. baskı (F. Schwally tarafından), c. I, Leipzig, 1909, s. 27 vd.

("De ki...", "Ey şöyle diyen..." gibi) şeyler, gerçekte Yahud'un *golennine* emirleridir. Saçma tez¹⁶¹, yazarın kesinlikle bilmediği bilim dalları kullanılarak hararetle, şiddet ve korkunç bir gözüpeklikle savunulur. Fakat bazı öğrenciler eseri aynı siyasi ve dini bakış açısıyla sürdürürler ve bu eser, ilmi değersizliğine ve yalın sağduyuya meydan okumasına rağmen Fransız kamuoyunun geniş bir bölgesinde büyük bir ilgi uyandırmıştır¹⁶².

/214/

H. Muhammed'in tebliğinin muhtevası, burada kaydedemeyeceğimiz birçok küçük çalışmaya neden oldu. Biz, R. Paret ile H. Birkeland'ın kitapları konusunda, ilk tebliğin muhtevası hakkındaki tartışmaya imada bulunmuş-tuk: İlahi lütuflar ve insanların kabul etme görevi konusuna göre Yargılama konusunun önceliğinin olup olmadığı. Yine bu tebliğin gelişiminin temel bir noktası yani H. İbrahim'in H. Muhammed tarafından örnek ve müjdeci olarak kabul edilmesi hakkındaki tartışmayı kaydedelim. Başpapaz Y.

¹⁶¹ Bu, H. Muhammed'in, az veya çok yetkili, az veya çok bilgin ve geleneğe bağlı Yahudi habercilere sahip olamamış olduğu manasına gelmez. Kur'an açık bir şekilde onun, bilgisini yabancılardan almakla suçlandığını söyler. O, düşüncelerinin oluşumu esnasında sınırlı bir dönem boyunca sürekli olarak bir veya birçok "üstad" nezdinde böyle bir bilgi aramak zorunda kaldı. Krş. S. D. Goitein, Who were Mohammad's chief teachers? (İbranice), *Tarbiz*, 23, 1952, s. 146-159 (Krş. G. Vajda, *Rev. des études islamiques*, 21, 1953, s. 113 = *Abstracta Islamica*, s. 1009); Muhammad's Inspiration by Judaism, *Journal of Jewish studies*, 9, 1958, s. 149-162; *Jews and Arabs, their contacts through the ages*, New York, 1955, Fransızca çeviri: *Juifs et Arabes*, Paris, Éd. de Minuit, 1957 (= *Coll. Aleph*, 1), s. 48-56: Yazar bu eserinde bunların, seviyeleri düşük, Hıristiyan manastır zühdünden etkilenmiş ve Yahudi olmayı ihata ettirmeye yönelmiş sapık Yahudiler olduğunu düşünüyor. Fakat, ne olursa olsun, H. Muhammed bütün bu bilgileri, onlardan orijinal bir sentez yapmak için güçlü bir şekilde yoğurdu. Onun bir alet görüntüsü hiç yoktu. Bu mesele üzerinde S. W. Baron'un bilgileriyle de krş. *A Social and Religious History of the Jews*, c. III, Paris, P. U. F., 1961, s. 89-101, notlar (çok zengin ama hep aynı seviyede olmayan bir özgünlüğe sahip ve karmakarışık bir kitabiyatla), s. 310-319.

¹⁶² H. Zakarias, *L'Islam, entreprise juive, de Moïse à Mohammed*, Cahors, B. P. 46, 1955; *L'Islam et la critique historique, la fin du mythe musulman et accueil fait aux ouvrages de Hana Zakarias*, Cahors, B. P. 46, 1960. Krş. A. Jeffery'nin raporu, *Middle East Journal*, c. 12, n0. 4, Autumn 1958, s. 473-474, ve R. P. Jomier'nin makalesi: *Études*, Ocak 1961, s. 82-92. Biz L. Massignon vasıtasıyla (*Rev. des études islamiques*, 26, 1958, cah. II, s. 127-129) öğreniyoruz ki, H. Z., /214/ Ortaçağ Latin felsefesi ile Müslüman felefenin batıya girişi konularının uzmanlarından çok meşhur dominiken G. Théry'nin takma adıdır. Tarikati ona basım izni vermemişti. Bundan dolayı takma ad kullanıyordu.

Moubarac bu konuya kalın bir kitap tahsis etti¹⁶³. Bu yazar, yukarıda zikredilen çalışmaların çoğu tarafından temsil edilen eğilimden çok farklı bir eğilime mensuptur. Bu eğilim, Kur'ânî ve Muhammedî düşüncenin tutarlılık ve iç mantığına vurgu yapar, onun tutumunun, dindışı siyasi, sosyal vs. motivasyonlarından ziyade özellikle dini niteliği üzerinde durur. Başpapaz Moubarac, böylece, yakınlarda kaybettiğimiz Louis Massignon'un düşünce çizgisini takip eder. Bu zattın, Hz. Peygamber ve onun Mesajı meselesi hakkında ders notları ve bütün eserlerine serpiştirilmiş açıklamaları¹⁶⁴, haklarında burada söyleyeceğimiz birkaç kelimeyle hiç mütenasip olmayan bir güç ve etkiye sahip oldu. Y. Moubarac, L. Massignon'dan sonra, özellikle, üç tevhitçi dinin kabul ettiği ata olarak Hz. İbrahim'le ilgilenir. Kur'ân onu, gerçekte, Mekke'de Kâbe'yi inşa eden ilk Müslüman, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed dâhil, sonraki peygamberlerin ilk örneği, (ilahi bir vahyin akabinde) tevhitçi öğretinin öncüsü olarak tanır. Kitab-ı Mukaddes'teki soy kütükleri onu aynı zamanda (Hz. İshak vasıtasıyla) Yahudilerin, (Hz. İsmail vasıtasıyla) Arapların atası olarak gösterir. Y. Moubarac, bilgince bir araştırmannın ötesinde, dini ve belki de siyasi bir yakınlaşma hedefini elde etmeye çalışır. Özenli ve eksiksiz olan çalışması, özellikle, Kur'ân'da Hz. İbrahim'in şahsiyetinin gelişimini, Hz. Muhammed'in Medine'deki siyasî "dönüm noktası"nın bir sonucu gibi sunan oryantalist eleştirmenlerin, bhusus Snouck Hurgronje ile Wensinck'in tezlerini eleştirmekten ibarettir. Ona göre ikinci Hz. İbrahim resmi hicretten öncedir. Şu halde, değişim, mezkûr dönüm noktasından bağımsızdır ve dini bir düşüncenin özerk gelişmesi ile açıklanır. Kitabın büyük bir kısmı zaten Hz. İbrahim'in hayatının Kur'ân için anlamını, dini tarihteki rolünü incelemeye ayrılmıştır. Yahudi-Hıristiyan geleneğinde "model: örnek"nin rolü ile "tip" kavramı arasında ilgi çekici bir karşılaştırma vardır. Y. Moubarac'ın, sergilemede az çok bir düzensizlik olmakla beraber büyük bir bilgi ve /215/ büyük bir kavrayışla yazılan kitabı, daima incelenmeye ve oryantalistler arasında klasikleşen tezlerle ekseriya çelişen tezlerin lehine özenle tartılmaya değer ciddi bir akıl yürütme sunar. L. Massignon'un, Y. Moubarac'ın ve diğerlerinin bakış açısı, 19. yüzyılda kuşkusuz çok yaygın bir eğilim olan, metinlerin ekseriya çok dışındaki bir anlayı-

¹⁶³ *Abraham dans le Coran*, Paris, J. Vrin, 1958 (= *Études musulmanes*, V). Aynı doğrultuda daha önceki şu eserle krş. E. Beck, *Die Gestalt des Abraham am Wendepunkt der Entwicklung Mohammeds* (*Museon*, 65, 1952, s. 73-94).

¹⁶⁴ Krş. *Mélanges Louis Massignon*'un (Damas, Institut français de damas, 1956-1957, 3 c.) başında Y. Moubarac'ın yazdığı bibliyografyası..

şa karşı, konuları bağlamlarından, parçası oldukları dini düşünce sisteminden soyutlanmış bir şekilde dikkate alırsa karşı, şüphe yok ki faydalı bir tepkiyi temsil eder. Fakat tarihçi bazen; şayet tepki abartılmasaydı, bu ekolün bazı kanıtlama yöntemleri önünde sadece endişe mi gösterebileceğini kendi kendine sorar. Bir imanın iç mantığını incelemek, bu imana saygı göstermek, işte hiç kuşku yok ki, çok yerinde bazı kaygılar. Bunun coşkusu ve icaplarını bizzat kendi içinde zihnen canlandırmayı denemek, âlimin elindedir. Fakat tutarlı bir sistemin unsurları, çok farklı kaynaklardan gelebilir ve diğer sistemlerde tamamen başka bir rol oynamış olabilirler. Samimi müminlerin imanına saygı, tarihi hakikatin araştırılmasını ne durdurur ne çarpıtır. İncelenen imanın kişisel “zihni deneme tezgâhı”na geçişinin sonuçları çok ciddi bir eleştirinin konusu olmalıdırlar. Bizim burada temel tarih metodolojisinin haklarını savunmamız, Langlois ve Seignobos’u çekmemiz gerekir. Dini düşüncelerin tutarlığı veya dini hayata gösterilmesi gereken saygı plânından nesnel gerçeklik plânına doğru bir kayma kabul edilemez¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Metinler arasında etkilerin işareti olan benzerlikler konusunda Y. Moubarac bize diyor ki; “metinsel benzerliklerin ötesinde maksatların ve öğretilerin yakınlıklarını tahkik etmek”, kelimelerin benzerliklerinin ötesinde “bu kelimelerin içerdiği maksatlar”a, “iletikleri ve çok daha değişken olan öğretiler”e dikkat etmek gerekir. Hz. İsa’nın gerçek ölüm cezasının Kur’ân tarafından inkâr edilmesi ilk bakışta dosetizmin tezine uygun düşer. Fakat biz, Kur’ân; dosetizmin, maddi şeylere önem vermeyen ilkelerine çok yabancı olduğu için, gerçek bir yakınlık kanısına varamayız. Kur’âni inkâr, kendilerinden daha az farklı bir şey ifade etmeyecek olduğu doset metinlerinden de kaynaklanmış olabilir ve, şüphesiz, dikkat çekilmesi uygun olan da budur (s. 168 ve n.2). Biz daha ziyade bu parçanın ortaya koyduğu kabul edilemez yönüme dikkat çekeceğiz. Burada “yakınlık” üzerinde gerçek bir kelime oyunu vardır. Hz. İsa’nın görünüşte kalan ölüm cezası düşüncesi muhakkak ki doset kaynaklıdır ve Hz. Muhammed’in onu Dosetlerden tamamen farklı bir bağlamın içine sokmuş olması şüphesiz ilginç bir olaydır, bunu Y. Moubarac’ın alıntı olayından daha önemli bulabilir ama bu onun varlığını asla ortadan kaldırmaz. Oysa yazarın düşüncesinin yöneldiği şey tamamen budur. Böylece o, s.108-110, Hz. İbrahim’in tektarıncılığa girmesi hakkında Kur’ân’ın bir metniyle Josèphe’in bir metni arasındaki ilişkiyi inkâr eder, çünkü Hz. İbrahim’in tutumu Kur’ân’da sezgisel, Yahudi tarihçide akli ve tüm dengelimidir. Bununla beraber bu, Hz. Muhammed’in sezgisel görüşünü, Josèphe’in (ve ayrıca Speyer tarafından zikredilen (s.124 vd.) diğer metinlerin) başka yoldan akli ve tüm dengelimli bir biçimde yansıttığı bir Yahudi rivayeti bilgisi olayından çıkarmadığını hiçbir şekilde ispat etmez. Böylelikle gerçek bir “yakınlık” dışındaki altınının, ikinci bir aşamada, gerçek yakınlık bulunmadığı için bunu inkâr etmeye varmak maksadıyla, önemsiz olduğu beyan edilmeye başlanır. Y. Moubarac yine de, “(Hıristiyanlıktaki kutsal şeylere tapınmada) objektif gerçekliğin, /216/ eşyanın ötesinde ruhi gerçekliğe yükselen sadık müminin yürekten bağlılığına oranla, ikincil sırada oldu-

Kur'ân'ın asıl içeriğinin incelenmesine en ilginç katkılar, kavramların ve kelimelerin incelenmesi oldu. Bu konuda tartışmalar vardır, zira Kur'ân'ın kavramları özellikle kapalıdır ve her biri kavranılması güç bir gelişim barındırır. Biz burada sadece H. Ringgren'in *İslâm* ve benzer kelimeler hakkındaki önemli makalesini¹⁶⁶, M. M. Bravmann'ın yine bu kelime ve de diğerleri, özellikle de *îmân* hakkındaki çok orijinal incelemesini¹⁶⁷, Ringgren'in "îman" konusundaki cevabını¹⁶⁸, aynı yazarın Kur'ân'da Tanrı korkusu hakkındaki makalesini¹⁶⁹ zikredebiliyoruz. İlgili kelimelerin tam ve ayrıntılı bir incelemeyle o, korkuya olumlu bir değer atfının, Yahudi-Hıristiyan kökenli Arabistan'da bulunduğunu gösterir. Fakat, ekseriya "(Tanrı) korkusu" olarak çevrilen, -ki bu, İslâm'da korkunun sevgiden daha büyük bir rol oynadığı nazariyesine yol açtı- *taqvâ* kelimesi, gerçekte çok daha geniş bir anlama sahiptir. R. P. A. d'Alverny'nin dua/namaz hakkındaki, derin bilgiden yoksun ama nüfuz edici incelemesi Hz. Muhammed'in ve onun Tanrı anlayışının psikolojik gelişimi hakkında bazı açıklıklar getirir¹⁷⁰.

Burada ilahi isimler, Tanrı'nın Kur'ân'daki sıfatları ve fiili üzerine yapılan incelemelerle¹⁷¹ dil, üslup ve söz dağarcığı incelemelerini zikretmek gereke-

ğini düşünme hakkına sahiptir" (s.78). Ama tarihçi bu objektif gerçeklikle ilgilenir. Ve biz Kur'ân kıssalarının kaynakları meselesinin, alıntılanan düşünceler tamamen farklı bir anlamlı bütünün içine oturtulup onunla bütünleştirilmiş olsalar da, büyük bir öneme sahip olduğunu düşünmekte sakınca görmüyoruz. L. Massignon'un'kendisi de, desteklemiş olduğu bu tutumları zaman zaman dengelemenin faydasız olmadığını düşündüğü sonucuna vardı (*Rev. des études islamiques*, 24, 1956, s.15-16). Aynı yönde, R. Blachère'in, İslâm'ın öğretilerini tesis eden makbul metin, Temel Kitap olduğu için, Kur'ân'ın eleştirel bir neşrinin yararını yadsıdığı görmek şaşırtıcıdır. Bizzat Hz. Muhammed'in düşüncesi de, şu halde, sonraki asırların onda bulduğunu sandığı şeyin dışında hiçbir öneme sahip olmayacak mı?

¹⁶⁶ *İslam, 'aslama and muslim*, Lund, C. W. K. Gleerup, 1949 (= *Horae soederblomianae*, 2).

¹⁶⁷ On the spiritual background of early Islam and the history of its principal concept, *Museum*, 64, 1951, s. 317-356.

¹⁶⁸ The conception of faith in the Koran, *Oriens*, 4, 1951, s. 1-20.

¹⁶⁹ Die Göttersfurcht im Koran, *Donum natalicium H. S. Nyberg oblatum*, Uppsala, Almqvist et Wiksell, 1954 içinde, s.118-134.

¹⁷⁰ *Proche-Orient chrétien*, 10, 1960, s.212-226, 303-317; 11, 1961, s. 3-16.

¹⁷¹ Dağınık bir şekilde şunları zikrelelim: J. M. S. Baljon, To seek the face of God in Koran and hadith, *Acta Orientalia* (Copenhagen), 21, n° 4, 1953, s. 254-266; a.mlf, Ühe 'Amr of God in the Koran, *a.g.e.*, 23, 1959, s. 7-18; Th. O'Shaughnessy, *The Koranic concept of the word of God*, Roma, Pontificio Istituto biblico, 1948 (= *Biblica et orientalia*, 11);

cek¹⁷². /217/ Bunlara takılıp kalmayacağız. Burada sadece Kur'ân'ın kavramsal bir tahliline girişmek için makinelerle yapılan işlem yöntemlerinin araya girişini kaydedelim¹⁷³.

Hız. Peygamber'in hayatının farklı olayları üzerindeki tartışmalar gibi Medine'de ilan edilen kanunların sosyal anlamı hakkındaki incelemeler de artık tarihçiye ilgilendirecektir. Bu hayatın bilhassa 622'den önceki Mekke dönemi hakkında tartışmaya yer vardır. Fakat bütün bunlar yukarıda zikredilen yaşamöyküsü/siyer kitaplarına dercedilmiş veya bunlara en azından işaret edilmiş bulunuyor¹⁷⁴.

a.mlf., *The development of the meaning of Spirit in the Qor'an*, Roma, Pontif. Institutum orientalium studiorum, 1953 (= *Analecta Christiana Orientalia*, 139); R. Blâchère, Notes sur le substantif *nafs...* dans le Coran, *Semitica*, 1, 1948, s. 69-77; R. Brunschvig, Simples remarques négatives sur le vocabulaire du Coran, *Studia Islamica*, 5, 1956, s. 19-32; M. Gaudefroy-Demombynes, Le sens du substantif *gyb* dans le Coran, *Mélanges L. Massignon*, II, Beyrouth, Institut français de Damas, 1957, s. 245-250; J. Jomier, Le nom divin "al-Rahmân" dans le Coran, *a.g.e.*, s. 361-381; . Chelhod, Note sur l'emploi du mot *rabb* dans le Coran, *Arabica*, 5, 1958, s. 159-167; J. Corbon, Notes sur le vocabulaire de prédication des premières sou/217/rates mekkoises, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 36, 1959, s. 149-195. A. Jeffery'nin yukarıda zikredilen (dn. 111) makalesinde başka başvuru kaynakları bulunabilir.

¹⁷² Krş. T. Sabbagh, *La métaphore dans le Coran*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1943; G. H. Bousquet şu eseri yararlı bir şekilde Fransızcaya çevirdi: Th. Nöldeke, *Remarques critiques sur le style et la syntaxe du Coran*, Paris, A.-Maisonneuve, s.d. (1954) (= *Zur Sprache des Korâns*, onun *Nene Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strasbourg, J. Trübner, 1910 kitabı içinde, s. 5-23). Kahire'de Kahire Arap Akademisi'nin himayesinde bir Kur'ân kelimeleri sözlüğü neşredilmeye başlandı.

¹⁷³ M. Allard, May Elzière, J. C. Gadrin ve F. Hours'un hazırladığı bir *Kur'ân'ın Kavramsal Tablîlinin*, H. Laoust'un önsözü ve C.N.R.S.'nin gayretleriyle yakında neşredileceği bildiriliyor. Bu arada M. Allard yöntemin genel bir özetini ve onun verebileceği hizmetlerin iki örneğini verdi (Une méthode nouvelle pour l'étude du Coran, *Studia Islamica*, 15, 1961, s. 5-21).

¹⁷⁴ Yine de M. Hamidullah'ın şu küçük kitabını zikredelim: *The Battlefields of the Prophet Muhammad*, Woking, The Woking Muslim Mission and Literary Trust, 1953 (1. baskı: Les champs de bataille au temps du Prophète, *Rev. des études islamiques*, 13, 1939, s. 1-13). Okuyucu bu kitapta, Avrupalıların çok azının ziyaret etmiş olduğu mekanların faydalı plan ve fotoğrafları ile, aynı şekilde, askeri hareketlerin, bu nadir yer bilgisine göre yeni bir tasarlanışını bulacaktır. Daha geniş bir manada Mısırlı yüksek bir memur olan Muhammed Ferec'in şu kitabına bkz. *Muhammed el-muhârib* (Savaşçı olarak Muhammed), 2. baskı, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, tarihsiz (1950 civarı). Yazar bu eserinde Hz. Peygamber'in askeri sanatını bizim modern kategoriler çerçevesinde anlamaya çalışır. M. Hamidullah, Medine'nin çıkışındaki Sal' dağının kayaları üzerinde Hz. Peygamber'in ve

V. Hz. Muhammed'in Ölümünden Sonra Süren Yaşamı

Fatih ideolojilerin kurucuları hayatta olduklarından çok öldükten sonra büyük olurlar. Hz. Muhammed'in şahsı, kurmuş olduğu dinin müritlerinin şuurunda önem bakımından büyümeye devam etti. O, zayıf yanlarını hiç gizlememişti, kendisini; beşer, çoğu zaman gereğinden çok beşer olarak Kadir-i Mutlak'ın ellerine yakışmayan bir alet ve Yüce'nin mesajlarının yayımı için bir sestaşyıcı gibi düşünmeyi hiç bırakmamıştı. O, şefaati Allah'ın katında söz sahibi bir güce sahip bulunan, "yaratıkların en iyisi", müstesna yeteneklerle, tabiatüstü güçlerle donatılmış Hazreti Peygamber'e dönüştü. Bu değişimin hangi etkenler altında nasıl meydana geldiği hususu tarihçilerle sosyologlar için çok önemle bir inceleme konusudur. Zaten biz bu konunun, uzun süre yenilenebileceğe benzemeyen ve sadece tamamlayıcı ekler gerektiren bir şekilde genişçe ele alındığı çok güzel bir kitaba sahibiz¹⁷⁵. Bunların arasından sadece A. Abel'in zekice olan özetini¹⁷⁶, A. Fischer'in Muhammed ismine dair saygı ve yasak konusu hakkındaki çok ayrıntılı ve çok bilgince

ilk halifelerin kendi el yazılarının bulunduğunu zannetti (Some arabic inscriptions of Medinah, *Islamic Culture*, 13, 1939, s. 427-439). G. H. Stern'in, iyi belgelenmiş ayıntı çalışmalarına örnek çok titiz monografisini kaydetmek gerekir: The first women converts in early Islam, *Islamic Culture*, 13, 1939, s. 290-305. Bu çalışma türü çok iyi gösterir ki, her hadisi artık atmak imkânsızdır. Hz. Peygamber'in sahabilerinin bütün bu titiz yaşamöykülerinin tarihi bir temeli vardı. Ayn şekilde J. M. B. Jones, Vâkıdî ve benzeri kaynaklara göre Hz. Muhammed'in "savaşlar"ının kronolojisi hakkında titiz bir bilgi toplama işine girişti (The Chronology of the maghâzî - a textual survey, *Bull. of the School of Oriental and African Studies*, 19, 1957, s. 245-280). Hz. Muhammed'in bir hutbesinin muhtelif rivayetlerinin R. Blachère tarafından yapılan derinlikli eleştirel incelemesi de mukayese edilebilir (L'allocation de Mahomet lors du pélerinage d'adieu, *Mélanges L. Massignon*, I, Beyrouth, Institut français de Damas, 1956, s. 223-249). A. Guillaume'un, Hz. Muhammed'in Göğe Yükselişi hikayesinin üzerine dayandığı Kur'an ayetinin (17: 1) ilk (ve ona göre "tabii" ve basit) anlamı hakkındaki gözüpük hipotezi (*Al-Andalus*, 18, 1953, s. 323-336) M. Plessner (*Rivista delgi studi orientali*, 32, 1957, s. 525-530) ve Rudi Paret (*Der Islam*, 34, 1959, s. 150-152) tarafından reddedildi.

¹⁷⁵ Tor Andrae, *Die Person Mohammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde*, Stockholm, A. P. Norstedt, 1918 (= *Archives d'études orientales*, 16).

¹⁷⁶ Le caractere sociologique des origines du "culte" de Mahomet dans l'Islam tardif, *Mélanges Georges Smets*, (Bruxelles, Libr. encyclopédique, 1952), s. 43-55.

kaleme alınmış incelemesini¹⁷⁷ ve 1938'de Kahire'de toplanmış ve 1950'de Enno Littmann tarafından yayımlanan Mısır lehçesiyle yazılmış metni¹⁷⁸ zikredelim. İçinde Hz. Peygamber'in geleneksel hayat hikâyesi tarafından nakledilen olayların, coşkulu bir halkın önünde, hem halk dininden hem profesyonel Müslüman hikâyecilerin bildiği yiğitlik hikâyelerinden esinlenmiş bir ibadet havası içinde okunan tumturaklı manzumelerle çok ayrıntılı olarak yeniden ele alındığı tam bir "halk destanı" (*Volksepos*) söz konusudur. Hala zaman varken bu tarz metinlerden mümkün olan en çok sayıda toplamak ilgi çekici olacaktır.

Hız. Muhammed hakkında Hıristiyan Batıda oluşan anlayışların gelişiminin incelenmesi daha az ilgi çekici değildir. Gerçek verilerin /219/ ve çoktan Doğuya uyarlanmış konuların alıntısı vardı. Hıristiyan Batı, doğuya özgü bu olayları bir araya topladı, yeniden yorumladı ve kendi ihtiyaç ve düşüncelerine göre yeniden düzenledi¹⁷⁹. Bu yönelişte büyük olay, bir *kitâb al-mi'râf*'ın Ortaçağa özgü Latince ve Fransızca çevirilerinin E. Cerulli ve J. Muñoz Sendino tarafından, U. Monneret de Villard'ın bir ifadesine göre, birbirinden bağımsız olarak keşf edilmiştir. Bu, Hz. Peygamber'in kısrak Burak'ın üzerine binmiş olarak melek Cebrailin refakatinde göğe efsanevi yükselişini anlatan Arapça kitaplardan biri idi. Biz bu çevirilerin 1350 ile 1360 arasında şair

¹⁷⁷ Vergöttlichung und Tabuisierung der Namen Muhammad's bei den Muslimen, *Beiträge zur Arabistik, Semiotik und Islamwissenschaft*, Leipzig, Harrassowitz, 1944 içinde, s. 307-339.

¹⁷⁸ *Mohammed im Volksepos, ein neuarabisches Heiligenlied*, København, E. Munksgaard, 1950 (= *Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filologiske Meddelelser*, XXXII, 3). Burada, Kur'an'ı, dönemin anlayışlarına göre sürekli yeniden yorumlamak suretiyle kendi tarzında anlamaya gayret eden bütün Ortaçağ ve muasır Müslüman edebiyatını da şüphesiz hatırlamak gerekir. Yine de Kur'an metni bu yorumcuların üzerinde ve genel olarak ruhların üzerinde bir etki icra ettiği ölçüde, Hz. Muhammed'in yani Müslüman olmayanlar için Kur'an'ın gerçek müellifinin ölümsonrası bir etkisinden bahsetmek gerekir. Fakat Müslüman imanı bu iki konuyu açık bir şekilde birbirinden ayırır. Allah'ın kelâmı söz konusudur. Biz burada bu çok geniş ve temel söyleşimizden çok uzak konuyu ele almayacağız.

¹⁷⁹ Krş. N. Daniel'in yeni önemli kitabı: *Islam and the West, the Making of an Image*, Edinburg, The University Pres, 1960. Okuyucu bu eserde ortaçağda batının Hz. Muhammed tasavvuru hakkında çok şey bulacaktır. Yazar bilhassa, (çok geniş bir belgelemeden yola çıkarak) Hıristiyan Batıda 1100-1350 yılları arasında İslam hakkındaki düşüncelerin oluşumunu ele alır. Fakat o bu sınırların dışına çıkar ve sözünü, daha az ayrıntılı olsa da, günümüze kadar sürdürür. R. W. Southern'in, henüz görmediğim bir kitabının (*Western views of Islam in the Middle Ages*, 1962) duyurusu yapıyor.

Fazio delgi Uberti ve sonraki yüzyılda Roberto Caracciolo de Lecce tarafından tanındıklarını biliyoruz. Bunun için bunların Dante'yi etkilemiş olmaları çok mümkündür. Bu metinlerin etrafında E. Cerulli'nin derin bilgisi, Avrupa Orta Çağında İslam bilgisi üzerine birçok belge topladı. Özellikle Hz. Peygamber'in hayatı hakkında, 12. yüzyılda Alman imparatorlarının kâtibi Godefroi de Viterbe tarafından kaleme alınan çok özlü kitapçığı kaydedelim¹⁸⁰.

Daha yakın bir dönemde, İslam Peygamberi hakkında oluşan tasvirlerin değişimini kaydetmek çok ilgi çekicidir. Bu tamamen başka incelemelerin çerçevesine, yeni Avrupa dünyasındaki düşüncelerin tarihine ilişkin çerçeveye girer. Mesela, M. Petrocchi'nin belirttiği gibi¹⁸¹, /220/ *Aufklärung*/Aydınlanma dönemi; hükümdar, hoşgörülü yasakoyucu ve bilge efsanesi şeklinde gerçek bir Hz. Muhammed efsanesi tanındı. O, dönemin ideallerini ifade etmek için iyi yürekli ilkel adam efsanesi ile Çin efsanesinin yanında yerini aldı. Konu bilhassa Kont Henry de Boulainvilliers (1658–1722) tarafından ortaya

¹⁸⁰ E. Cerulli, *Il "Libro della Scala" e la questione delle fonti arabo-spagnole della Divina Commedia*, Città del Vaticano, Biblioteca apostolica vaticana, 1949 (= *Studi e testi*, 150); J. Muñoz Sendino, *La escala de Mahoma*, Madrid, Ministerio des asuntos exteriores, Dirección general de relaciones culturales, 1949. Birçok rapor ve makale, bu keşfin ortaya koyduğu sorunları ve bu iki bulucunun tezlerini tartıştı. Şunları zikretmekle yetinelim: G. Levi Della Vida, Nuova luce sulle fonti islamiche della Divina Commedia, *Al Andalus*, 14, 1949, s. 377-407 (Şüphesiz en önemli olan budur); L. Olschki, Mohammedan Escatology and Dante's other world, *Comparative Literature*, c. 3, no. 1, Winter 1951, s. 1-17; E. Littmann'ın raporu: *Orientalia*, 20, 1951, s. 508-512; J. Monfrin, Les sources arabes de la "Divine Comédie" et la traduction française du Livre de l'Ascension de Mahomet, *Bibliothèque de l'École des chartes*, 109, 1951, s. 279-290 (Fransız filolojisi açısından); M. Rodinson, Dante et l'islam d'après des travaux récents (*Rev. de l'histoire des religions*, 140, 1951, s. 203-236). Daha yakınlarda çıkan şu makale ile krş. E. Cerulli, Dante e l'islam, *Al-Andalus*, 21, 1956, s. 229-253.

¹⁸¹ Il mito di Maometto in Boulainvilliers, *Rivista storica italiana*, 60, 1948, s. 367-377. Araştırmaya daha önce, tahlil edilen düşüncelerin ideolojik mahiyetini belirtmeksizin daha geniş fakat aynı şekilde daha çok rivayete dayalı bir temel üzerinde P. Martino tarafından girilmişti: Mahomet en France au XVIIe siècle, *Actes du XIVe Congrès international des orientalistes*, Alger, 1905, Paris, 1906-1908, 3. kısım, c. I, s. 206-241. Daha geniş bir şekilde şununla da krş. J. J. Saunders, Mohammed in Europe, a Note on Western Interpretations of the Life of the Prophet, *History*, 39, 1954, s. 14-25, zekice ama yetersiz bir şekilde derinleştirilmiş.

atıldı ve nüfuz gücünü, bazı beklenmedik muhitlerde bile henüz kaybetmedi. Böylesi araştırmaları sürdürmek ve yaymak ilgi çekici olacaktır¹⁸²

¹⁸² Bazı son dakika ilaveleri: dn. 31: A. F. L. Beeston'un yeni bir dilbilgisinin (*A Descriptive Grammar of Epigraphic South-Arabian*, 1962, VII-80 s.) çıktığı bildiriliyor; dn. 51: A. G. Lundin'in çok yeni ve çok önemli bir makalesi (Social'no-ekonomičeskie dannye sabejskih posvjatitel'nyh nadpisej perioda Mukarribov, *Vestnik drevnej istorii*, 1962, n° 3 içinde, s. 96-120) burada açıklanan arzuya kısmen cevap verir; dn.144: Yine, uzman olmayanların dikkatine sunmak için şu çok yeni kitapları kaydedelim: Yazar C.-Virgil Gheorgiu, *Vie de Mahomet*, Romence'den çev. L. Lamoure, Paris, Plon, 1962 (yazarı Arapçayı açıkça bilmediği halde, basılmamış Arapça elyazmalarını zikredek kadar çok bilgince atıf notları ile iyi yazılmış, ama bilimsel önemi olmayan bir eser. Ancak söz konusu notlar önceki Fransızca yaşamöyküsü/siyer kitaplarından intihal edildiler); Renée Viellard, *Mohammed, messenger d'Allah*, Paris, Maloine, 1962 (M. Hamidullah'dan sağlanan güzel tarihi mekân fotoğrafları dışında ilmi önemi olmayan savunmacı bir eser); dn. 156: Verimli olduğu ortaya çıkabilecek olan yeni bir yol, Yahudi-hıristiyanlıkla ilişkilerin araştırılmasıdır: Bu yol, H. J. Schoeps'in *Theologie und Geschichte des Juden-christentums* (Tübingen, J. C. B. Mohr, 1949) isimli kitabında İslam'da ebionit unsurlar hakkındaki özlü sayfalar (s. 334-342) ile açılmıştır. (Ebionitler, Hz. İsa'nın tanrılığını kabul etmeyen, ebedi kurtuluşa sadece fakirlerin kavuşacağına inanan bir Yahudi cemaatidir. Çev.)